Az angol neopozitivista etika egyes ismeretelméleti előzményei

MAKAI MÁRIA

Bevezetés

Barrows Dunham, kiváló tudományos-népszerűsítő művében (Man against myth. London, 1949.—Ember a mítosz ellen), leír egy etikai tárgyú párbeszédet egy neopozitivista filozófus és a köznapi gondolkodás színvonalán álló ember között.

— Tudja, nem könnyű megmondani, mit jelent a „jó" — mondja a professzor.

— Természetesen nem — feleled te —, de vajon oka lehet-e ez annak, hogy meg se próbáljuk?

—Úgy gondolom, nem — felel a professzor, akinek ügyesen túljártak az eszén — a felé a nézet felé hajlom, hogy George E. Moore professzornak igaza van abban, hogy a „jó" meghatározhatatlan.

George E. Moore-ról ugyan még nem hallottál, de ki kell tartanod stratégiád mellett (szúrja közbe a szerző).

— Azt akarja mondani, hogy a „jó" jelent valamit, de nem tudjuk megmondani, hogy mit? —

— A nézet némiképpen paradoxonnak tűnik — sóhajt a professzor —, sokkal valószínűbbnek tartom, hogyha valamit jónak nevez, akkor pusztán személyes helyeslését fejezi ki. Mintha valamit egy bizonyos hangszínben mondana.

— Akár egy disznó, amely röfögéssel helyesli a moslékot? — kérdezed.

— Durván kifejezve igen, bár és magam nem választottam volna éppen ezt az analógiát. (id. mű. 16. o.)

Dunham e néhány sorban frappánsan sűríti az angol neopozitivista etika fő fejlődési vonalát s ezen belül azt a központi kérdést, amely ebben az irányzatban centrális szerepet játszik, s ugyanakkor széleskörű érdeklődésre tarthat igényt. Az erkölcsi értékről és értékelésről van szó, végső soron arról a kérdésről, van-e értékítéleteinkben megismerő tartalom, objektív igazságtartalom, vagy pedig pusztán szubjektív érzéseinknek, emócióinknak adunk-e kifejezést egy-egy értékítélet megfogalmazásakor.

A jelenlegi angol nyelvű etikai irodalomban az értékítéletet megismerő (pozitivista alapon leíró) tartalmát tagadó emóciós elméletet (első megfogalmazója Ayer) a nyelvi analízis irányába továbbfejlesztő etikai irányzat az uralkodó. Itt már az értékelés lényeges tartalmi problémáit is megkerülik, és fő feladatul a közönséges nyelvhasználat és az etikai terminusok (értékelések, imperatívuszok) formai meghatározottságainak tanulmányozását jelölik ki. Etikai vonatkozásban egységes fejlődési vonal vezet a neopozitivizmus nyelvi analítikus iskoláját megalapozó G. E. Moore etikájától az emóciós etikán át a mai nyelvi analízishez.

Ezen egységes vonal végpontja már maga mögött hagyott minden lényeges társadalmi-erkölcsi problematikát, s így pusztán etikai fogalmakkal megközelíthetetlen. De lényegében ugyanez vonatkozik a régebbi emóciós elméletre és magára Moore etikájára is. azzal a megszorítással, hogy ezek az etika ezen kiüresítési folyamatának lényeges előkészítését, különböző állomásait jelzik. Olyan ismeretelméleti alapkoncepciókon alapuló etikák ezek, melyeknek alapvető jellemző vonása: társadalmi tartalmak ismeretelméleti úton való kirekesztése.

E fejlődési folyamat megindítója Moore, akit a polgári etikai irodalomban a XX. század egyik legnagyobb, illetve legnagyobb etikusaként tartanak számon. Moore etikájának ismeretelméleti alapja a Russellal együtt megalapozott érzéki adatok elmélete, módszere a formális elemző módszer. Egész filozófiája magán viseli a polgári-racionalista leszámolást azzal a mély filozófiai válsággal, amelyet F. H. Bradley, a legjelentősebb angol irracionalista, szubjektív idealista filozófus munkássága testesített meg. Moore egy szkepszissel telített racionalizmus talaján elveti, ill. megkerüli a Bradley által felvetett problematikát, ellentmondásosan felszámolja annak irracionalista filozófiai szkepszisét — ugyanakkor etikai síkon megindítja azt a folyamatot, amely etikai relativizmushoz és szkepszishez vezet. Amikor munkássága későbbi szakaszában nemcsak fegyvertelenné válik az etikai szkepszissel szemben, hanem lényegében kapitulál is előtte, akkor ez nemcsak egyéni gondolkodói csődöt jelent, hanem a kortársak által — a bennerejlő intuitivizmus ellenére is — objektivistának és racionalistának kikiáltott és ünnepelt filozófiai irányzat csődjét, képtelenségét az értékítélet tudományos problémájának nemcsak megoldására, hanem fogalmi eszközökkel való megközelítésére is.

Amikor hangsúlyozzuk, hogy közvetlenül az ismeretelmélet által meghatározott és csak ezen az úton megközelíthető etikai irányzatról van szó, a másik oldalon arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a kapitalista valóság objektív etikum- és etikaellenessége az, amely — a szükséges filozófiai közvetítésekkel — meghatározta ennek a jelentős irányzatnak fejlődését. Az az ismert megállapítás pl., hogy az emóciós elmélet a mai polgári amoralitás elméleti kifejezése, csak akkor válik kézenfekvő és időnként ellaposított deklarációból tartalmassá, ha — lehetőségeink szerint — kibontjuk azokat az általános filozófiai mozzanatokat, amelyek közvetítő szerepet játszanak a társadalmi valóság, a gyakorolt erkölcsösség, illetve az etikai elmélet között.

Ha most folytatni akarnánk Dunham fenti idézett párbeszédét, jelezve a tanulmányozandó irányzat mai végpontját, akkor a professzor így folytatná:

— A maga analógiája helyett inkább azt kellene megvizsgálni a kérdés megoldásához, hogyan viselkednek a közönséges szavak és az etikai terminusok a normális szóhasználatban.

Mire a köznapian gondolkodó ember ezt kérdezné — és joggal:

— De hiszen ez a nyelvészet feladata, ez messzire elvisz attól a kérdéstől, hogy mi a „jó" — nem akar Ön itt egy problémát megkerülni?

*

A XX. század fordulóján nyilvánvalóvá válik az addig uralkodó filozófiai irányzatok elégtelensége, csődje. Mindjobban háttérbe szorul az újkantizmus, amely a hatvanas évektől kezdve azzal a klasszikus pozitivizmussal szembeni oppozicióban és harcban vált elterjedtté és jelentőssé, amely bizonyos vonatkozásokban, még fenntartotta a forradalmi polgárság igényét a természet, a tár-

sadalom és a gondolkodás egységes törvényeinek felfedezésére, és ha agnosztikus korlátok között is, de — a természettudományoktól kölcsönzött módszerrel — jogot formált egységes világkép kialakítására.

Az újkantizmus, ismeretelméleti síkon, két vonatkozásban is előkészítette a terepet a belőle fakadó újhegelizmus és a többi irracionalista irányzatok számára. Egyrészt — a marburgi újkantizmus —, a badeni irányzattal egyezően, szakított a klasszikus igazságfogalommal, a megismerés objektív idealista és materialista leképezési elméletével: szerinte a megismerés nem a valóság leképezése, az igazság nem eszméink megegyezése a valósággal, nem az objektum — megfelelő — szubjektív kifejezése, hanem olyan ítéletrendszer kialakítása, amely objektív érvénnyel bír, amelynek eredményeként az egyedül létező — tehát gondolati — objektum kialakul. A megismerés egész problematikája így leszűkül az ítélet kérdésére, az ítéletekről való gondolkodásra. Másrészt — a badeni irányzat — kidolgozta a klasszikus igazságelmélet lényegének pótlására hivatott érvényesség fogalmát.

Miben különbözik végső fokon ez a két irányzat, miben rejlik kétféle hatásuk oka? A marburgi irányzat lényegileg formalisztikus; képviselői a tapasztalatban adott és az ítélet viszonyának kérdését tudatosan félretolták, s teljes, a végleges megismerés, azaz a lét kialakítására egyedül képes ítéletrendszer kidolgozására törekednek. Ezzel szemben a badeni vonal érdeklődésének centrumában bizonyos tartalmi kérdésfeltevések állnak, a fogalmi megismerés és a szubjektivisztikusan értelmezett valóság viszonya. Ebből a „tartalmi" kérdésfeltevésből, amely már a hegeli dialektikával való radikális szakítás után következett be — egyik legfőbb reprezentánsánál, Rickertnél —, a későbbiekben, a marxizmus elleni harc során, elkerülhetetlenül irracionalista konzekvenciák adódnak.

Az újkantizmus háttérbeszorulásával azonban változatlanul fennmaradt az a lényegesen új, amit az ideológiai hanyatlás számára ez az irányzat hozott: az egyik oldalon a megismerés leszűkítése az ítélethozatalra és az ítéletek formalisztikus kezelése, a másik oldalon pedig az ítéletek konfrontálása a szubjektivisztikusan értelmezett „valósággal" — pontosabb: tapasztalattartalmakkal és az e „tartalmi" kérdésfeltevésből fakadó irracionalista konzekvenciák.

Az angol ujhegelizmus legkiemelkedőbb reprezentánsa, Bradley — akit csak bizonyos (később kifejtésre kerülő) fenntartásokkal lehet az újhegelizmus irányzatához sorolni —, kiindulópontját tekintve egyesíti a Hegel utáni fejlődés számos eredményét: a megismerés centrumában az önmagábanvett ítélet áll, a megismerés teljességét az ítélettől, méghozzá ennek a létítéletnek fokán álló formájától kéri számon — de ezt úgy teszi, hogy az ítéletet összeveti az irracionalisztikusan értelmezett tapasztalattartalmakkal. Ennek eredményeként magasabb fokon bomlanak ki a korábban még csak premisszaként adott irracionalista konzekvenciák; Bradley, megkísérelve bebizonyítani a megismerés ezen alapformájának elvi lehetetlenségét, felbomlasztja a létítéletet és deklarálja csődjét a valóság-megismerés vonatkozásában.

A létítélet felbomlasztása egyik mozzanata volt a századforduló körül és a következő évtizedekben kialakuló irracionalista irányzatoknak. Párhuzamos és lényeges tartalmukban megfelelő jelenségek a bergsonizmus és az életfilozófia kialakulását megelőző (később bergsonistává váló) Le Roy harca a fogalmi gondolkodás ellen, a konceptualista Brunschvicg kísérlete a valóságítéletek irracionalitásának bebizonyítására, a későbbiek során — az újhegelizmusban — a hegeli dialektika és közvetve, a fogalmi megismerés irracionalizálása, a pre-

fasiszta és fasiszta életfilozófiában pedig — a legreakciósabb tartalommal és konzekvenciákkal — a fogalmi gondolkodás agresszív destrukciója és elvetése (pl. Palágyi és Klages).[1]

Angliában — később kifejtésre kerülő okok hatására — a Bradley-féle ítéletfelbomlasztás, az irracionalista kétségbeesés a világmegismerés lehetetlenségén csak átmeneti jellegű lehetett. A háttérben rejlő ontológiai és ismeretelméleti problémák megoldatlansága azonban végigkíséri a Bradley elleni harcban kialakuló neopozitivizmust — hol lappangó formában, hol nyiltan — Moore munkásságát. Moore aláássa a fogalmi (érték-) ítélet meghozatalának lehetőségét, amely lehetőséget, a későbbiekben, a neopozitivizmus angol és bécsi formáját egyesítő Ayer váltja (a többi között) valóra.

Az ítéletek genetikus összefüggéseit — a megismerés előrehaladását a dolgok legközönségesebb viszonylatainak feltárásától általános természetük megfogalmazásáig, az egyes létítélettől az általános fogalmi ítéletig — először Hegel dolgozta ki. Engels, kapcsolódva e hegeli álláspontho z, bebizonyította, hogy az ítéletek összefüggésének ez a sémája nemcsak a gondolkodási formák, hanem az objektív valóságról, a természetről szerzett ismereteink fejlődésének is lerövidített menete. A fogalmi ítélet egyik — etikai — fajtája az értékítélet. Az etikai értékítélet logikai genezise még kidolgozatlan, de csakis a tudományos megismerés általános sémáját tartalmazó ítéletelmélet keretein belül fogalmazható meg. Az etikai értékítélet is az egyes ítéletek különféleségéből kiindulva fejlődik az általános szükségszerű, a lényeget kifejtő, konkrét általános fogalmat tartalmazó ítélet felé. Az egyes létítéleteknek és a fogalmi értékítéletnek egyaránt közös vonása, hogy mindkettőben — más-más fokon és tartalommal — általános és egyes, elvont és konkrét kapcsolódik össze a megismerés kiinduló-, illetve végpontján, a legegyszerűbb viszonylatok fokán, illetve — minden lényeges viszonylat ismeretében — a tettek, tulajdonságok, folyamatok stb. emberre vonatkoztatott lényegét kifejező fokon.

Az azonosságon belül azonban jelentős különbségek állnak fenn. Az etikai értékítélet tárgya társadalmi, a tárgyának emberi-társadalmi tartalmait, kihatásait, vonatkozásait tárja fel. Ezért az értékítélet objektivitása, objektív igazságtartalmának filozófiai kritériuma is csak társadalmi tartalmú absztrakciók egymáshoz való viszonyításában található fel; végső fokon a lényeges értékítéleteket közvetlenül meghatározó egyéni- és osztályérdeknek a társadalmi fejlődés perspektívájához való viszonyításában. Egyedül a társadalmi tartalmak kirekesztésével tűnhet az etikai értékítélet menthetetlenül szubjektív-esetlegesnek, visszatükröző tartalmat nélkülöző, pusztán egyedi-emotív

[1] A századforduló körüli hatalmas irracionalista irodalomból olyan filozófusokat emeltünk ki, akiknél bizonyos hasonlóságot találtunk Bradley koncepciójával. Így kerültek egymás mellé a filozófiai kiindulópontjukat, a tudományokra való orientálódásukat, valamint reakciós szerepüket tekintve egymástól sok vonatkozásban különböző filozófusok. Meglátjuk azonban, hogy — az irracionalizmus alapvonásait tekintve — koncepciójuk lényegileg megegyezik.

Az általunk tárgyalt korai irracionalista gondolkodók retrográd és tartós, nagy befolyást gyakorló filozófiai tette a klasszikus polgári filozófiával való, az újkantizmushoz viszonyítva radikálisabb leszámolás és a klasszikus vívmányok lejáratása, visszájára fordítása — s e lejáratásnak mint új pozitív filozófiai eredménynek prezentálása. E korai irracionalizmus számos később divergáló irányzat kiindulópontja; így pl. az egzisztencializmus vallási szárnyáé (Marcel) és a pragmatizmusé (James). A vallás és a pragmatikus irracionalizmus egyaránt az újhegeli antiracionalizmusból vette eredetét (közvetlenül a Bradleyvel és az amerikai újhegelizmust képviselő J. Royceszal való leszámolás, illetve a hozzájuk való kapcsolódás közvetítésével).

jelentőségűnek. Ezzel a problémával kerülünk szembe az általunk tárgyalt filozófiai irányzat elemzésekor; hiszen ez az irányzat örököse a hanyatló polgári filozófia szembenállásának a tudományos igényű, társadalmi tartalmú absztrakciókkal.

Amikor tehát a modern polgári filozófia egyik vonalának fejlődésében azt vizsgáljuk, hogyan utasítja vissza a létítélet, a továbbiakban pedig az értékítélet meghozatala tudományos problematikáját, akkor a neopozitivista etika kérdését egy nagyobb — de a megválaszoláshoz, szerintünk, elengedhetetlenül szükséges — aspektusba illesztjük bele, az etikai fogalom- és ítéletalkotás konkrét fejlődési menetébe.

Az etikai értékítéletek megismerő tartalmának tagadása eszerint elválaszthatatlan az angol neopozitivizmus előtörténetét, kialakulását és továbbfejlődését végigkísérő általános világnézeti, ismeretelméleti válságtól, amelynek fő okai egyrészt az érzékentúli — a tárgyalt vonatkozásban: társadalmi objektivitás (ezen belül: társadalmi tudat) — problémájának megoldatlansága, másrészt a visszatükrözési elmélet felváltása a leírás pozitivista elméletével.

A szubjektív idealista irracionalista Bradley felveti a létítélet egyes tartalmi kérdéseit, s a bennük rejlő ellentmondásokat ésszerűtlennek deklarálja. Az ő útja pregnáns példa arra, hogy a mai polgári filozófia tartalmi problémafelvetései irracionalista következményekhez vezetnek. A részben neopozitivista Moore — akinek koncepciója magán viseli a Bradleyvel való tudatos leszámolás nyomait — empírikus-fenomenalista talajon félretolja a létítélet problematikáját. Szubjektív empirizmusából és formális elemző módszeréből fakadó szükségszerű önkorlátozása a filozófia alapproblémái vonatkozásában lehetővé teszi számára megmaradását ebben a vonatkozásban a szkepszissel terhelt polgári racionalitás keretei közt. Az értékítélet lényeges tartalmi problémájára alkalmazott módszere azonban irracionalista megoldásra vezet. A későbbi fejlődés, szakítva Moore felemás megoldásával (az ellentmondással a scientista törekvésű, leíró-empírikus ismeretelmélete és etikájának intuitiv tartalmai között), tagadja az értékítélet ún. leíró tartalmait és az alapvető értékkategóriák tudományos értelmezésének lehetőségét, megszabadulva így a „tartalmisággal" együttjáró irracionalitástól — de ezzel együtt az etika központi kategóriáinak tudományosan leírható tartalmaitól is.

Álláspontunk szerint tehát az emóciós etika kialakulásának lényeges ismeretelméleti, a felszín mögött levő logikai váza — igen sematikusan —: a létítélettől a fogalmi ítéletig, az egyes ítélettől az általánosig vezető gondolati mozgás. Moore nem érthető meg Bradley nélkül, Ayer — és általában az angolszász polgári etika legújabb, lingvisztikai elmélete — Moore nélkül.[2]

E vázlatos áttekintés után — a későbbi bizonyításig — előlegezhetjük azt a megállapítást, hogy az emóciós és nyelvi analítikus etika nagy hanyatlást jelent a polgári etikai elméletek történetében. (Ez a felfogás eléggé elterjedt az ezekkel az irányzatokkal különböző meggondolások alapján szembenálló polgári etikusok körében is. Kritikai állásfoglalásaikat — a többi között M. Warnockról, S. C. Pepperről és B. Blanshardról van szó — a későbbiekben

[2] Bradley viszont, a korabeli irracionalizmushoz fűződő kapcsolatainak feltárásával, megérthető önmagában. (Bradley és Moore kapcsolatát a Moore-ral foglalkozó tanulmányban fejtjük majd ki.) Csak ott utalunk egy-két ponton a későbbi fejlődésre, ahol elengedhetetlenül szükséges és az összefüggések kifejtés nélkül is áttekinthetők, illetve olyan kérdések kapcsán, amelyekre később nem térünk ki.

Továbbá: nem térünk ki sem Bradley egész életművére, sem pedig etikájára.

felhasználjuk.) Ez az etikai elmélet korántsem forradalmi felfedezés szülötte, hanem — egyrészt a klasszikus polgári etikai fejlődés bizonyos reakciós tendenciáinak (Hume, Berkeley) egyszerű felelevenítése, másrészt azonban, és ez indokolja a reakciós tendenciák felelevenítését is — elméleti tehetetlenség jele, egy szubjektív-empírikus talajon felépülő etika kényszerű zsákutcája. Amit tudatos és tudományos önkorlátozásként állítanak be, ti. az etika felszabadítását a „metafizikus" tartalmiság alól, az valójában ennek az irányzatnak kényszerű belső korlátoltsága.

I. Bradley

1. *A fogalmi gondolkodás „ésszerűtlensége"*

A hegeli dialektikával való leszámolás után — mivel így elestek nemcsak az objektív idealista, hanem a materialista megoldások, illetve az ezen megoldások irányába mutató alapvetések is — számos filozófiai problémát új módon kellett megoldani.

Az ítélet problematikája, pontosabban értelmezésének problematikussá válása csak ezen a talajon válik érthetővé. E problémák megoldását, a többi között, az irracionalista irányzatok vállalták. A megoldás legreakciósabb tendenciáját nyíltan kimondta az irracionalizmus egy későbbi reprezentánsa, Klages: le kell számolni az angol empírizmussal és a kontinentális ideologizmussal, új utakat kell feltárni a valóság és a megismerés értelmezésében. (Vö. Klages előszava Palágyi „Wahrnehmungslehre" . munkájához. Leipzig.1925.)[3]

Klages sokat merített a modern polgári filozófia által nagyra értékelt Palágyi késői, életfilozófiai munkásságából. Palágyi, tevékenysége kezdetén azonban a polgári racionalizmus platonizáló válfaját képviselve, egyike volt azoknak, akik Bradleyhez hasonló problémát helyeztek a középpontba, de ő a kérdés Bradley-féle megoldását — implicite — mint az „ész felbontását" jellemezte. Palágyi az „észdilemmát", az ítélet és általában a gondolkodás csődjének veszélyét látta annak a kérdésnek a felmerülésében, hogy kimondhatjuk-e egy ítéletben az a-t a b-vel azonosnak $(a = b)$, vagy pedig különbözőnek $(a \neq b)$ — hiszen az egyik esetben üres azonossággal, a másikban merő képtelenséggel állunk szembe.

„És képtelenek vagyunk megszabadulni a régi dilemmától. Ha különbözőt állítasz, azt tulajdonítod a szubjektumnak, ami *nem* őmaga; és ha azt állítod, ami *nem* különböző, akkor semmit sem mondasz" — írja Bradley a nagyhatású munkájában („Appearance and reality" — Látszat és valóság. Első kiadása 1893.; — az idézetek az 1906-os kiadásból), ahol szintén a létítéletek ellentmondásából indít.

Nézzük meg mindenekelőtt a probléma Bradley-féle felvetését.

Az ítéletben a kopula az alanyt a bizonyos minőségekkel, tulajdonságokkal egyesíti. Az eredeti tárgy azonban a valóságban, illetve a szemlélet fokán alkot teljes egységet: a kopulával összefűzött egyes tudajdonságok sem külön-külön,

[3] Klages működése természetesen az irracionalizmus fejlődésének csúcs- és a polgári filozófiai gondolkodás mélypontját jelzi. Általános ismeretelméleti kiindulópontja azonban nem különbözik lényegileg az irracionalizmus fejletlenebb formáinak ismeretelméleti meggondolásaitól, sőt elmondható róla, hogy egyike azoknak, akik — bár nem önállóan, de — nyíltan leszögezik az antiracionalizmus megalapozásához szükséges filozófiai „előítéletekkel" való leszámolás szükségességét.

sem összességükben sem egyenlők (az is-t mint azonosságot jelölő terminust értelmezve) a tárggyal. (A cukor, pl. nem egyenlő az önmagábanvett fehérséggel. hiszen akkor nem lehetne pl., édes, de éppígy nem egyenlő a különálló minőségekként tekintett és elemzett fehérséggel, édességgel, kockaalakúsággal stb. sem ezeknek egyszerű összegével.) E minőségek, ha az *is* viszonylatában tekintjük őket, az alannyal éppúgy összeegyeztethetetlenek, mint egymással. Megoldást az sem jelent, ha a minőséget — az ellentmondás elkerülésére — mindenoldalú viszonylatain keresztül próbáljuk meghatározni, eszerint *A* $(a-a)$, azaz a minőség önmaga (a) és önmegkülönböztetése (a), máshoz fűződő viszonylata, mert e viszonylatok felbontása nemhogy eljuttat ez eredeti tárgy egységéhez, sőt teljesen elvezet tőle. A minőségek relációkba állítását és a relációk kibontását Bradley hasítási elvnek (principle of fission) nevezi. Ezen elv alkalmazása során, ,,a belső relációk kibontásával megszűnik az *A* egysége, és tartalmai reménytelenül szétszóródnak." (Id. m. 31. o.)

A tárgy eredeti egységének fogalmi rekonstruálására törekvő gondolkodás mozgásának egyik iránya tehát az ítélet belső ellentmondásán jut csődbe. Hiszen az állítmány — szemben az egyedi alannyal — a saját egzisztenciájától mindig elszakított minőség, idealitássá átalakítva. ,,Az ítélet mindig elválasztottságban tartja a *mi*-t az *ami*-től, és sohasem hozza szilárd egységbe." (Uo. 167. o.) Gondolkodásunkat a *mi*-t mindig csak az *ami*-től — a szubjektumot a tulajdonságaitól — elszakítva rögzítheti, a szubjektum így mindig túlmegy saját fogalmi kifejezésén. Ezt az idealitást, ezt az öntranszcendenciát fogalmilag teljesen kibontani lehetetlen. Mihelyt megpróbáljuk kifejteni, hogy mi az eredeti minőség, és elhatárolni mindentől, ami nem őmaga, elhatárolásába bele kell foglalnunk ezt a ,,mindent" is, mert az önmegkülönböztetés csak a teljes valóság belefoglalásával valósítható meg. ,,Minden szubjektum minőségének jellege logikailag függ azoktól a relációktól, amelyek által megkülönböztetődik az összes szubjektumtól" — mondja, Bradley e gondolatmenetét kommentálva, R. W. Church. (Bradley's Dialectic. London, 1942. 54. o.) Tehát egy szubjektum teljes fogalmi kifejtése lehetetlen a világmindenség minden szubjektumának egyidejű fogalmi kifejtése nélkül. De ezzel egyben megszűnik maga az eredeti szubjektum, és vele együtt maga a gondolkodás is: ,,ezt az öntranszcendenciát a legvégső pontig vive, a gondolkodás arra törekszik, hogy ott megtalálja beteljesülését és nyugalmát" — mondja Bradley. (I. m.166. o.)

Ha elvetjük az ellentmondásos $a = b$ formulát, a gondolkodásnak két iránya lehetséges. Az egyik a most tárgyalt hasítási elv; a másik irány éppígy zsákutcába vezet: az $a = a$ formula a tautológiai formája — a gondolat mozgása megreked, mert hiányzik az ítéletben foglalt különbség, amely a gondolat továbbmozgását lehetővé tenné.

Ez a fővonala Bradley azon koncepciójának, amellyel a fogalmi gondolkodás és a ,,valóság" (a közvetlen szemléletben adott valóság) feloldhatatlan ellentmondását jellemzi. E koncepcióból, első látszatra, pusztán a gondolkodásnak az a ,,sóvárgása" árad, hogy eredeti konkrétságában ábrázolja a tárgyat, mindenoldalú, extenzív összefüggéseivel.

Persze, ez valóban csak látszat.

Látszat annak ellenére, hogy Bradley szemléletének kiindulópontja önmagában véve racionális: az ítéletben és a szemléletben adott tárgy nem-egybeesése a szó teljes értelmében, az ellentmondás e tárgy egysége és a gondolkodás analizáló, absztraháló lényege közt stb., egyszóval az az egyszerű körülmény, hogy a fogalom sohasem lehet a tárgy, és

fordítva. Lenin emeli ki ki a *Filozófiai Füzetek*ben Hegelnek a kérdéssel kapcsolatos állásfoglalásait: „A nehézséget mindig a gondolkodás okozza, mert egy tárgynak a valóságban összekapcsolt mozzanatait megkülönböztetésükben szétválasztva tartja." (Lenin Összes Művei, 38. k. 244. o.)

Ám a valóság kimeríthetetlen gazdagságára történő hivatkozás a Hegel utáni polgári filozófiai fejlődésnek az irracionalizmus felé mutató vonalán már ürüggyé vált a fogalmi gondolkodás lejáratásához. Bradley is ezen a vonalon halad: a gondolkodás kettős mozgásából, az eltávolodás és a megközelítés elszakíthatatlan egységéből kiragadja az eltávolodást, s így mutatja ki a tárgytól függetlenedett gondolat semmi által sem korlátozott önmozgását, a teljességre való igényét és törekvését — s visszahullását a semmibe, önmegszüntetésébe.

Vizsgáljuk meg mindenekelőtt Bradley ismeretelméletének logikai alapjait, melyek közvetlenül vagy közvetve, de kapcsolódtak Trendelenburg Hegel-kritikájához — s ebben a vonatkozásban kifejezetten a hegelizmus felbomlasztásának késői prolongálását jelentik.

Gondolkodás és valóság viszonyának kérdésében Trendelenburg arra az álláspontra helyezkedett, hogy a valóság szerkezetét aszerint kell meghatározni, hogy mi elviselhető és értelemszerű, és mi nem. (Trendelenburg ezt a nézetet a kontradiktórikus ellentét hegeli felfogásával szembeni polémiában fejti ki: „Az ellentmondás a teljességgel elviselhetetlen kifejezése, amely önmagában kigúnyol minden közvetítést." — Logische Untersuchungen. Leipzig, 1870. 173. o.)

Bradley ezzel szemben kiindulópontjaként leszögezi: őt annak feltárása érdekli, hogyan lehet tévedés nélkül gondolkodni a valóságról. (I. m. 24. o.) E látszatra mélyebb és tudományosabb igényű problémafelvetés azonban a fogalmi gondolkodás valóságtartalmának elvetésével terhes.

Bradley Hegel dialektikáját elveti, formailag azonban megőriz egy fontos mozzanatot. Kapcsolódik ahhoz a Trendelenburg által is fenntartott koncepcióhoz, amely elveti az elvont azonosság elvét, s az azonosságot mint különbséget tartalmazó azonosságot értelmezi. (Vö. Bradley: Logic. 2. kiád., 141. o.; Church: i. m. 22. o.) De éppen ebből kiindulva veti el az $a = b$, valamint az $a = a$ ítéletformulát: az ítélet sem azonosokat, sem ellentéteseket nem egyesíthet. Ezen az alapon bírálja Bradley a létítéletben foglalt ellentmondást, formailag azonban bizonyos pontokon a hegeli kritika vonalán haladva.

Hegel rámutatott a kopula ellentmondásos funkciójára s az egész létítélet „lazaságára és külsőségességére". „Ha azt mondjuk, die Rose ist rot (a rózsa piros), az *ist kopulában* benne van az, hogy alany és állítmány egyeznek egymással. Ámde a rózsa, mint konkrét valami, nemcsak piros, hanem illatos is, van meghatározott formája és sokféle más meghatározása, amelyek nem foglaltatnak a *piros* állítmányban. Másfelől ez az állítmány, mint elvont általános, nemcsak ezt az alanyt illeti." (Enciklopédia, I., Akadémiai Kiadó, 1950. 236. o.) Mint látjuk, itt ugyancsak a kopula ellentmondásos szerepéről, valamint — Bradley terminológiájában — a *mi* és az *ami* elválasztottságáról van szó.

Álláspontjuk teljes divergenciája ott tűnik ki, ahol felvetődik a kérdés: van-e vagy nincs a létítéletnek jogosultsága, jelenti-e a megismerés fejlődésének egyik szakaszát.

Ha Hegel ítéletelméletének kiindulópontját vizsgáljuk: ez a fogalom az ebben tartalmazott, rejtett ellentmondásokkal. Ezek az ellentmondások a létítés-

letekben kezdenek kibomlani. – először csak a már említett laza, külsőleges módon; a megismerés fejlődésében bennerejlő, előrevivő ellentmondások a kopula ellentmondásos funkciójában jelentkeznek. A kopula ellentmondásának csak egyik oldala az, amelyet Bradley mint *az* ellentmondást jellemez – hogy nem-egyenlőket egyenlősít egymással –, a másik oldal az, hogy egy bizonyos viszonylatban jelzi e nem-egyenlők egybeesését, találkozásukat „*egy* pontban." („A kopula – *ist* – abból származik, hogy a fogalom, természeténél fogva, szétválásában is *azonos* magával: az egyedi és az általános mint az *ő* mozzanatai el nem szigetelhető meghatározottságok." Hegel, i. m. 257. o.) Továbbá: Hegel feltárta ezen ítéletfajta genetikus kapcsolatait, azokat az ítéletfajtákat, melyek mindig magasabb fokon keletkező ellentmondásai megoldódásai és létesülési folyamata során az egész előrehaladó megismerés végbemegy.

Ezzel szemben Bradley kiinduló és végpontja maga a lét ítélet, – számára már megszűnt az a mozgás, amely ítélet ezen kialakulását megelőzte: a fogalom ellentmondásainak léte és mozgása. A létítélet ellentmondásait tehát a kiindulóponttól és az egész folyamattól elszakítva mutatja fel és bírálja. Továbbá a létítélet lazaságát a szétesésig, meghasonlottságig abszolutizálja, nem véve tudomást a benne tartalmazott nem-egybeesés másik, ettől elválaszthatatlan mozzanatától: az egy pontban való fedésről. Mert alany és állítmány csak egy pontban fedik egymást s nem esnek teljesen egybe – más szóval, mert a kopula egyes és általános, konkrét és elvont egységét mint *ellentétes* egységet fejezi ki –, Bradley az ítélet egészét mint nem valóságosat, ésszerűtlent értékeli. Hogyan lehetséges azonban, hogy elismeri a konkrét azonosságot, de ugyanakkor elveti első explicit jelentkezését, ellentétes pólusainak kibomlását a minőségi ítéletben?

A konkrét azonosságon belül a nem-azonos bradleyi értelmezése az az ugrópont, amely teljesen elvezet a hegeli felfogástól, pontosabban: diszkreditálja – a hegeli konkrét azonosságfogalomból kiindulva – a hegeli dialektikát s ezen keresztül az egész fogalmi gondolkodást.

Eljárásának a lényege a következő.

A fogalmi megismerés alapvető kategóriái a minőség és a reláció; a minőséget nem ragadhatjuk meg reláció nélkül, ahogyan reláció sem lehetséges minőség nélkül. De e kettő együtt sem adhat reális képet a valóságról, és azt példázzák, hogy a létítélet ellentmondásait megszüntetni akaró minőség-reláció kategóriapár szintén teljesen tehetetlen a megismerés vonatkozásában. Ha egy minőséget állítok, ebbe az állításba bele kell vonni a minőség megkülönböztető vonásait, más tárgyakhoz való viszonyát, relációit. Eszerint pl. A minőség csak mint önmaga és önmegkülönböztetődése állítható. $A = (a - \alpha) -$ ezen belül az a a megkülönböztető aspektus, amely a minőség disztinkcióját lehetővé teszi, az α pedig a megkülönböztetett aspektus, a megkülönböztetettség mozzanata. Idézzük Bradleyt: „A-t a relációi alkotják is, meg nem is; ezek a különböző aspektusok nem egyenlők sem egymással, sem pedig A-val. Ha e különböző aspektusokat a-nak és α-nak nevezzük, akkor A részlegesen mindegyik. Mint a az a különbség, amelyben a megkülönböztetés alapul, míg mint α az a megkülönböztetés, amely a kapcsolatból (connection) ered. A mint $(a - \alpha)$ valóságosan valahogyan mindkettő. A reláció használata *nélkül* azonban lehetetlen A-nak ezt a változatosságát állítani. De a másik oldalon, belső relációval (belső relációi kibontásával – M. M.) A egysége megszűnik, és tartalmai szétszóródnak a megkülönböztetés végtelen folyamatában. Röviden, olyan hasítási elv vezet bennünket, amely a végtelenségbe visz." (Church, i. m. 26. o.)

Mi ennek az eljárásnak lényege? Bradley kiiktatja a konkrét azonosság fogalmából a *nem-azonosság* mozzanatát, pontosabban: azonosság és nem-azonosság azonosságából és különbségéből megszünteti a *különbség* mozzanatát (továbbmenően pedig a *kontradiktórikus tagadás* lehetőségét, a nem-A állításának lehetőségét). Ezáltal azonban megszűnik az A önmegkülönböztetődése körülhatárolásának, azon határ megvonásának a lehetősége, ahol az A-nak más tárgyakhoz fűződő relációi már nem saját, lényeges és belsőnek számító aspektusai. S azáltal, hogy a nem-A mozzanata megszűnik, minden egyes minőségnek pozitív körülhatárolása soha véget nem érő folyamattá válik, új aspektusok korlátlan felvételét követeli meg. De ezek az új aspektusok, új relációk teljesen távolvisznek az eredetileg tételezett minőségtől, megszüntetik ezt. Minél teljesebben akarjuk tehát meghatározni a szemléletünkben adott tárgyat, annál elkerülhetetlenebbül eltávolodunk tőle.

Az önmagával való azonosság csak a minden mástól való különbözőség talaján ragadható meg — ezt a dialektikus gondolatot viszi ad abszurdummá Bradley azzal, hogy ezt a mindentől való különbözőséget is belefoglalandónak véli magában az eredeti A-ba. Egyszerűen kifejezve: a nem-A is A, az A-nak a külvilághoz fűződő összes relációja egyben belső tulajdonsága, egy tárgyat sem ragadhatunk meg fogalmi síkon anélkül, hogy vele együtt ne ragadnánk meg a teljességet. De a tárgy egyediségét, a közvetlen szemléletben adott totalitását a relációk felbontása éppúgy felbomlasztja, mint ahogyan a létítélet is megszünteti ezt az egységet.

Így vezet a konkrét azonosság elvének felbomlasztása, a mindenoldalú összefüggés, a valóság teljes folyamatossága közvetlen feltárásának követelménye alapján a gondolkodás irracionalizálásához.

Vizsgáljuk tovább ennek az irracionalizálásnak filozófiai előfeltételeit.

Azt már láttuk, hogy Bradley tagadta a kontradiktórikus ellentétet, azaz a konkrét, körülhatárolható önmegkülönböztetődés és a konkrét levés processzusának dialektikus alapját. Itt is Trendelenburg nyomán haladt. De míg a német logikus ezáltal csak a levés valóságos létét (a kontrer ellentétek egymásból való kialakulását) és gondolati ábrázolását szüntette meg, ezzel a középpontba helyezve a kontrer ellentétek harmonikus összeműködését, összhangját (minden későbbi apologetikus szemlélet nyílt vagy rejtett logikai megalapozásaként) — addig Bradley ennél jóval továbbmegy. Nála megszűnik a konkrét azonosságban rejlő különbség, és a tagadás mozzanatának elvetésével, minden önmagában megálló, relatíve önálló mozzanat, a dolgok minden magánvalósága.

A minőség és a reláció fogalmainak értelmezésében jelentékeny és lényeges ponton eltér Hegeltől. Hegelnél ugyanis a két fogalom kölcsönkapcsolatán belül nemcsak egység, hanem körülhatárolható különbség is van, nemcsak egymásba való átmenet, hanem relatív, lényegi önállóság is: „... a tulajdonság csak mint az egymáshoz való viszonyulás egy módja létezik;... De *másodszor* a dolog ebben a tételezettségben *magánvaló*; fenntartja magát a másra való vonatkozásban;..." (Hegel: A logika tudománya II. Akadémiai Kiadó, 1957. 97. o.) Tehát a tulajdonság a kölcsönös viszonyulás sajátos módja — de maga a tulajdonság, a minőség viszonyul, jelenik meg a viszonylataiban, s nem bomlik fel viszonylataiban, önállóságát elvesztve: ezért létének másra való vonatkozása: megjelenési formája önmagára való, lényegi vonatkozásának. Bradleynél azonban megszűnik a magánvaló, az önmagára vonatkoztatott mozzanat, a máshoz való mindenoldalú viszonyulást helyettesíti be ebbe a

mozzanatba is; így eltűnik minden relatíve nyugvó meghatározottság, a dolog lényegi szerkezete s a tárgy feloldódik gondolatilag reprodukálhatatlan viszonylataiban.

Ebben a világképét és ismeretelméletét mélyen jellemző kérdésben Bradley a szkepticizmus ismert hagyományait eleveníti fel és alkalmazza logikai síkon. Az ún. régebbi szkeptikus trópusok között a viszony trópusáról van szó, amely az egyik oldalon a dolog és relációinak viszonyát veti fel, a másikon pedig a megismerésnek ezen alapuló szükségszerű merő viszonylagosságát. Ez a trópus, mint a viszony és a viszonylagosság trópusa, . . .„bensőbb, lényegesebb meghatározottság, amelyre persze tulajdonképp már minden eddigi trópus irányul" — emeli ki Hegel ennek az alapgondolatnak fontosságát. Idézi Sextus Empiricust: „E trópus szerint azt következtetjük, hogy mivel minden viszonyban *van* valamihez, tartózkodnunk kell a helyeslésétől annak ami önmagában és természete szerint." (Hegel: Előadások a filozófia történetéből, II. Akadémiai kiadó, 1959. 363. o.)

E szkeptikus trópus átvétele magyarázza Bradleynek a tárgyiságról és a megismeréstől kialakított felfogása vázát. Amikor Bradley egy adott tárgynak nemcsak szükséges, hanem véletlenszerű, esetleges, pillanatnyi relációját is a dolog lényegi-belső relációjaként értékeli (pl. egy asztal esetében nemcsak az asztal fekvését, hanem a rásütő napsugarakat és az általuk megvilágított porszemek táncát is stb. stb.), akkor ezáltal egyszerre szünteti meg a dolog magánvalóságát — feloldva ezt a fogalmilag megragadhatatlan relációk végtelenségében — és a fogalmi megismerés lehetőségét, amelyet megfoszt konkrét mozgásterétől, csomópontjaitól, a viszonylag önálló és lényeges relációkon való tájékozódás lehetőségétől.[4]

Ha egy valamit állítok, ezzel egyszersmind mindent állítok, az állítás = állítás (nem pedig tagadás) — ehhez a kimondatlan, primitív metafizikus tételhez jut Bradley a hegeli konkrét azonosságfogalom gyakorlati ad abszurdum vitele, kiforgatása során. A gondolkodás zsákutcáit — a létítélet kritikájából indítva — mindenütt az elvont azonosságban mutatja fel. E ponton azonban már Hegel feltárta, hogyan fakad a létítélet elégtelenségéből — az *ugyanezen* a fokon megrekedő gondolkodás számára — a létítéletben foglalt ellentmondások kétféle megszüntetési módja.

Az egyik: az alany egyedisége és az állítmány általánossága közti ellentét feloldása, az *azonos ítélet* (az elvont azonosság törvényének alapján: a cukor = cukor). Ezt a törvényt és a neki megfelelő ítéletet Bradley elveti ugyan — mégis, az ellentétek egységét kifejező létítélet „ésszerűtlenségét" bírálva, egy olyan gondolkodásról álmodozik, amelyben alany és állítmány teljesen megegyeznék: „Ha a gondolkodás sikeres volna, olyan önmagában megálló prédikátuma volna, amely egyben teljesen megegyezik a szubjektummal." (I. m. 165. o.)

A másik ítéletfajta *a pozitív végtelen ítélet*, az azonos ítélet tautologikus lényegének magasabbfokú formája, az előzőhöz hasonlóan szintén inkább tétel,

[4] Bradley gondolatmenetének megértését nemcsak a polgári filozófusok által is sokat emlegetett homályossága, bonyolult stílusa nehezíti meg, hanem elméletének logikai formája is. A relációk lényegi bensőségéről sokkal egyszerűbben fejtette ki hasonló álláspontját a kortárs Le Roy — minden mindenen áthatol, „minden mindenben bennevan" —, aki közvetlenül a középkori misztikusokhoz visszanyúlva lép fel a magánvalóság mozzanata és a fogalmi megismerés lehetősége ellen. (Vö. Revue de la Métaphysique et du morale. Science et philosophie, 1899. 388. o.)

semmint ítélet. Ez a tétel logikai alapja a bradleyi hasítási elvnek. hiszen ennek lényege, hogy az adott szubjektum öntranszcendenciáját, önmagán való túlmutatását egyre újabb és újabb minőségekre kell váltani, amelyek — a nem-azonos mozzanat kiiktatásával — egyre távolabb visznek az eredeti minőségtől, az önmegkülönböztetődésben — különbség és kontradiktórikus ellentét híján — csak a mindennel való azonosságot felmutatva: „A pozitív végtelen ítéletben. . ., csak az azonosság van meg, s az a különbség teljes hiánya miatt nem ítélet többé." (Hegel: A logika tudománya II. Id. kiad. 248. o.)

Az elvont azonosság triviális formája (azonos ítélet) és apokaliptikus formája (pozitív végtelen ítélet) — két teljesen különböző, a kopulával a különbözőség és a nem-azonosság jelzése nélkül az azonosság viszonyába állított minőség egy ítéletben — Bradleynél egyaránt a létítéletből kiinduló, ellentétekben mozgó gondolkodás szükségszerű zsákutcáit, a gondolkodás önmegszüntetését jelzi.

Az azonos ítélet — a tartalmak kibontásának teljes hiánya —, illetve a pozitív végtelen ítélet — a tartalmak teljes szétszórtsága — a minden relatív mozzanatot kizáró abszolút megismerési aktusra való törekvés középpontba állításával végső fokon egyaránt a valóság megismerhetőségének, mindennemű objektív igazság megragadásának abszurddá tétele E két ítéletfajta ugyanis, a megismerési folyamat egészébe beleágyazva, abszolút és relatív igazság elvi szembenállásán alapul. A létítélettől az azonos ítélethez való visszalépés nem más, mint a létítéletben tartalmazott relatív igazságmozzanat elvetése, éppen relatív, azaz nem abszolút, kimerítő volta miatt. Ezzel az elvetéssel azonban lezárul az abszolút igazság eleme; növelésének a relatív igazságmozzanatok növekedésén keresztül vezető útja, s marad — az abszolút igazság megragadásaként —: a szaltó a relációk véletlenszerű, végtelen folyamatába, az ugrás az irracionalitás éjszakájába.

Koncepciójának szükségszerű önellentmondása, hogy az egyik oldalon elveti az elvont azonosság elvét, a másik oldalon pedig mégis az elvont azonosság talaján „mozgó" gondolkodás után sóvárog. Tudja, hogy az abszolút igazságot nem lehet egy egyszeri aktussal megragadni, mégis ez marad önellentmondó és abszurd eszménye. Álláspontjával hallgatólagosan bár, de frappánsan kifejezi az abszolút és a relatív igazság dialektikájának a modern polgári filozófia talaján való megoldhatatlanságát, amit Lenin elemzett mélyrehatóan. Bradley ezen az általános talajon a nyilt antiracionalitásba torkolló kiutat választotta; a létítéletben foglalt ellentmondások „elviselhetetlensége" ennek az ítéletfajtának irracionalizására kényszeríti.

Bradley irracionalista tartalmi vizsgálatának logikai ugrópontja a kopula szerepének újfajta értékelése.

A kopula szerepének problémái a Hegel utáni polgári filozófiai fejlődésben az objektivitásra igényt tartó dialektika elleni harcban merültek fel. Mindig is társadalmi-történeti körülmények által meghatározott filozófiai álláspontok szabták meg a kopula funkciójának — és ezen keresztül, ezen túlmenően —, a legegyszerűbb ítéletek jelentőségének s a valósághoz való viszonyuknak értékelését; nem pedig maga a nyelvi forma többértelműsége, a különböző értelmek esetleges előtérbe kerülése, amint ezt — a többi között — Wittgenstein állítja. („ Így az „ist" szó mint kopula, mint azonosságjel és mint a létezés kifejezése jelentkezik; „létezni" mint intranzitív ige, mint „menni"; „azonos" mint melléknév; beszélünk *valamiről*, de arról is, hogy *valami* történik. . . Így könnyen létrejönnek a legalapvetőbb tévedések

(amelyekkel az egész filozófia tele van). (Tractatus Logico-Philosophicus. London, 1960. 3. 323., 3. 324.)

A Hegel utáni fejlődésben feltehetően elsőként Sigwart iktatta ki (utalva Fichte és Herbart, valamint J. St. Mill megegyező álláspontjára) fő vonásaiban a kopulának a valóságra való vonatkozását. Helyreállította a kopulának az arisztotelészi értelemben vett pusztán összekötő funkcióját, ezzel egyidejűleg azonban elvetette a klasszikus arisztotelészi igazságdefiníciót. Szerinte az ítéletek szerkezetileg inkongruensek a valósággal, pusztán szubjektív, a tudat számára való jelentőséggel bírnak. E gondolatmenet során fejtette ki elsőként a későbbi antiintellektualizmus fontos érvét: a „distinctio rationalis" és „realis" elvi különneműségét: „. . .az ítéletben mozgó gondolkodásnak sajátossága, hogy folyamatai inkongruensek azzal a létezővel, amelyyel találkozni akar. . ." (Sigwart: Logik I. Tübingen, 1911., 106. o. — először megjelent 1873-ban.) Sigwart azonban ezen a talajon még formális kritériumok alapján megálló logikát alkothatott.

Bradleyre, a sigwarti koncepción belül, a tárgyaltak vonatkozásában a következők hatottak: a gondolkodási formák, elsősorban az ítéletnek a szerkezeti tagoltságából eredő szubjektivitása az egyik oldalon, a másik oldalon pedig a szemléletben adott tárgyiság létének és tulajdonságainak lényegi egysége és így szükségszerű elérhetetlensége az ítéletekben mozgó gondolkodás számára. Közvetlenül azzal vágja el mind a formális, mind a dialektikus logika felé vezető minden út lehetőségét, hogy a kopula funkcióját mint a közvetlenül létezőkként tekintett terminusok közvetlen és teljes azonosságát állító funkciót fogja fel és minősíti ésszerűtlennek.

A tárgyalt problémák e fokozata még csak a későbbi irracionalista közhelyek előtörténete, tiszta filozófiai születésüknek kora, itt még leplezetlenül jelentkeznek a dialektika és az objektivitáskoncepció elutasításából fakadó válság tünetei. Mindezek a látszatra teljesen elvont, tisztán logikai értelmezések és a belőlük fakadó ismeretelméleti következmények a fejlődés későbbi, életfilozófiai vonalán váltak az antiintellektualizmus közhelyeivé. A létítéletben tartalmazott ellentétek problémája, valamint az ítéletek tartalmának a valóságra való vonatkoztatása ezen a fejlődési vonalon torkollik a modern irracionalizmus problematikájába. Átmeneti és visszhang nélküli megoldást jelentett Palágyinak — implicite Bradley ellen is irányuló — kritikája: ő — mint már jeleztük — meglátta, hogy a létítéletben foglalt ellentmondások elgondolhatatlanságának következetes kifejtése a polgári racionalizmus végét jelenti. „Minden lehető emberi mondatnak s ezzel együtt minden lehető emberi gondolatnak értelme veszélyben forogni látszik. . ." — fogalmazta meg e koncepció kritikáját Palágyi (Az ész törvénye, A logika új alapvetése. Bp. 1896.)

Továbbá, Bradleyhez hasonlóan fogalmazta meg Palágyi a szemléletben adott tárgyiság és a gondolatilag reprodukálható tárgyiság ellentmondását: „más a beszéd tagoltsága, mint a dolgoké" (Uo. 18. o.) — „az absztrakció elkülönítése nem bizonyítéka a valóság elkülönítésének" (Bradley, i. m. 29. o.)

Közös az „észfelbontó" Bradleynél és az „ész" védelmében síkraszálló Palágyinál, hogy mindketten a hegeli dialektika elvetésének talaján foglalnak állást az így kelektezett filozófiai válságban. Míg azonban Bradley nyílt irracionalizmushoz jut el, addig Palágyi — teológiai alapon — ideig-óráig úgy áll ellen az irracionalizmus előretörésének, hogy eközben elősegíti azt — bizonyítva, hogy csak egy meghaladott primitív metafizikai világkép restaurálása árán lehet

kitartani a beszéd és a fogalmi gondolkodás „ésszerűsége", a gondolkodás és a valóság adekvátsága elve mellett.[5]

Bradleyhez hasonlóan logikai síkon próbálkozott a fogalmi gondolkodás irracionális jellegének kimutatásával az a konceptualista Brunschvicg, aki ugyanakkor sok ponton helyes és találó érveket sorakoztatott fel a teljes, átfogó igényű irracionalista világképpel fellépő Le Roy ellen. Őt is az ítéletben foglalt egyes és általános, reális és intelligibilis kapcsolata, ezen belül a kopula ellentmondásos funkciója foglalkoztatta. Gondolatmenetét felesleges volna részletesen ismertetni. Lényege, hogy az ítéleteknek a valóságra való vonatkoztatottsága, valóságtartalma meggátolja a szellem szabad mozgását, mert a tapasztalatban adott lét „áthatolhatatlan" a szellem számára. Mihelyt az ítélet vizsgálata ebben az aspektusban merül fel, összeütközünk a valósággal (ezt nevezi Brunschvicg „choc du réel"-nek), s ez az összeütközés jelzi az értelem tevékenységének határát, az irracionalitás szférájának kezdetét: „. . .nincs a valóságítéletben semmi, aminek alapján megkülönböztethetjük az ésszerű állítást az ésszerűtlentől. . . a külső világra vonatkozó valóságítéletek nem adják azt a valóságot, amelyet keresünk." (Vö. Revue de la Métaphysique. . . 1898. 488—89. o. id. L. Weber.)

Brunschvicg — Bradleytől eltérően — platonizáló alapon — a szükségszerűség, az evidencia kategóriáit fenntartja a matematika számára, de a tárgyalt vonatkozásban megegyeznek az ítélet (a francia irracionalistánál a modalitásítélet) irracionalizálásában.

A tárgyalt irracionalista nézetek közös vonása, hogy az általános-elvontat elkülönítik a valóságtól (vagy platonikus, vagy nyílt teológiai alapon, vagy mint az értelem pusztán mesterséges találmányát). Már az ítéletelméletük aspektusából is látható, hogy náluk a szubjektivizált valóság (a közvetlen szemléletben adott tapasztalattartalom vagy a jelenségvilág) minden általánost nélkülöző, egyedi-konkrét.

Brunschvicg kimondta gondolatmenetünk egyik lényeges vonatkozását,

[5] Mert hogyan is tiltakozik Palágyi az „ész felbontása" ellen? Oly módon, hogy az $a = b$ ellentmondását látszattá deklarálja — ellentét, ellentmondás sem a valóságban, sem a gondolkodásban nincs (ez pusztán a hegeli szofisztika önkénye). Érzéki és nem-érzéki (az alany-állítmánynak megfelelő mozzanatok) a valóságban abszolút egységet alkotnak; a konkrét világ minden porcikáját isteni, nem-érzéki szellem hatja át. Tehát éppen az emberi beszéd és fogalomalkotás „isteni-ésszerű jellege" nyilvánul meg az ítélet azon felépítésében, hogy az érzékit csak mint nem-érzékit, a világot csak mint istenit ragadhatjuk meg.

Palágyi későbbi, életfilozófiai szakaszában úgy bomlasztja fel az ítéletet, hogy eközben a felszínen megtartja, igazolja. Alany és állítmány dualitása az emberi természet legmélyéről fakad. A tartamnélküli matematikai időpontban lezajló örök életélményeinket — ezt a szakadatlan áramlatot — csak kettős (benyomás és a rájuk való emlékezés), empirikus, időben lezajló élményeinkkel ragadhatjuk meg. Ezek az őseredeti élményeinket helyettesítő élmények fogalmi formát öltve az ítéletben alany és állítmány formáját öltik. Saját koncepciója alapján logikusan jelenthette ki Palágyi: az ítélet szerkezete nem pusztán külsőleges. (Vö. Die Logik auf dem Scheidewege. Berlin, 1903. 211. o., továbbá a Die Dualität des Urteils c. fejezet). Formailag tehát Palágyi továbbvitte a harcot az „észfelbontás" ellen, hogy — a maga módján — igazolja az ítélet alapformáját. Lényegileg azonban egy úton jár Bradleyvel ebben a vonatkozásban, s az út lényege: a visszatükrözési elmélet minden fajtájának (szenzualista, objektív idealista, Palágyinál pedig a marxista is) kiküszöbölése az ismeretelméletből és a logikából. Az ismeretelméleti alapjainak kendőzöttségével ellentétben a filozófiai pártok harcában nyíltabb és agresszívebb Palágyi többször is kifejti centrális polémiáját a visszatükrözési elmélet „értelmetlenségével" szemben. (Vö. pl. uo. 196. o.)

hogy ti. az ítélet tartalmának vizsgálata, az ítélet s terminusainak a valóság megfelelő viszonylataival történő szembesítése (ezt nevezi ő az ítélet „külsőleges formájának") elkerülhetetlenül irracionalizmushoz vezet.

Itt röviden ki kell térnünk a Hegel utáni polgári filozófiai fejlődés e reakciós tartalmú fordulatának általános ismeretelméleti kezdeményezőjére, Rickertre, annál is inkább, mert Rickert, véleményünk szerint, a történeti tudományok irracionalizálása mellett — a visszatükrözési elmélettel való szakítással és az érvényesség fogalmának bevezetésével — megtette az első lényeges gondolati lépéseket a természettudományos fogalomalkotás szubjektivizálása felé is. Ő szakít elsőként, filozófiai megalapozottsággal és messzemenő hatékonysággal, azzal a felfogással, hogy az egész valóság közös alapvető törvényeknek van alávetve s hogy e közös összefüggések egységes módszerrel ismerhetők meg. Rickert mindenekelőtt a társadalmat-történelmet vonta ki e közös objektív törvények hatása alól, rámutatva, a többi között, a történelemben az állandó változás, levés, folyamatszerűség visszatérhetetlen egyediségére. Az (újkanti alapon helyesbített) törvényfogalmat azonban — a természet vonatkozásában — fenntarthatta oly módon, hogy itt azt az álláspontot hangoztatta: a megismerésnek szükségszerűen túl kell haladnia a közvetlen szemléletben adott valóság extenzív és intenzív végtelenségén, gondolatilag meg kell szüntetnie a pusztán egyedit. Természettörvény-fogalma azonban már szakítást is jelentett a klasszikus polgári filozófia törvénykoncepciójával; szerinte a természettudományos fogalom, elmélet a tökéletességével fordított arányban tartalmazza a valóságot, s a fogalmak igazságtartalmát nem a leképezés, hanem az érvényesség adja. Érvényesség-fogalmát a konvencionalitástól nem minőségi ugrás, hanem csak mennyiségi különbség választja el. (Vö. Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung. Tübingen u. Leipzig, 1902. 35., 236., 246—7. o.)

Bradleynél — és vele együtt az imperializmus szubjektív idealista filozófusainál, pl. éppen az újkantizmus badeni irányzatából kiinduló újhegelizmusban stb., és általában ott, ahol a megismerés bizonyos alapformáinak a valósághoz való tartalmi viszonya felmerül — a történelem mellett már a természet is, az egész tárgyi világ fogalmi megismerése ésszerűtlennek, lehetetlennek tűnik. Új szakasz nyílt meg tehát a polgári filozófia válságában. Most már a levésnek (általában Hérakleitosz reakciós felújításából kölcsönzött) fogalma az ember elé táruló egész valóságra vonatkozik, a fogalmaknak a természeti megismerés vonatkozásában helyeselt leegyszerűsítő funkciója, a teljes gazdaságtól való elvonatkoztatás szükségessége botránykőnek tűnik. Bradley az ítélet szerkezeti, a kontinentális életfilozófia pedig a fogalom, a megismerés időbeli diszkontinuitására appellálva veti el a megismerés racionális szakasza igazságtartalmát s vele együtt minden relatíve nyugvó s csak fogalmilag megragadható objektív összefüggést. (A diszkontinuitás e kérdésére még visszatérünk.) Az újkantizmus által megalapozott új hanyatlási korszakban tehát, végső fokon, kényszerű választási lehetőség elé kerültek a filozófusok: vagy felvetik bizonyos lényeges fogalmak tartalmi kérdéseit — s ekkor elkerülhetetlenek a nyílt irracionalista konklúziók —, vagy pedig megmaradnak az ítéletek fenomenalista-leíró értelmezésénél, nyelvi elemzésénél — s ekkor tevékenységükre a formalista racionalizmus nyomja rá bélyegét. (Persze , a két irányzatot abszolút élességű határvonal nem választhatja el; míg az előbbi kénytelen a felszíni racionalitásnak bizonyos teret engedni a természettudományos elméletek értékelésének vonatkozásában, addig a másik is belebocsát-

kozik — természetesen korlátolt, leszűkített értelemben — egyes ismeretelméleti kérdések tartalmi felvetésébe.)

Bradley ítéletelmélete e tartalmi kérdésfelvetés irracionalista következményeinek pregnáns kifejtése: eszerint a fogalmaink nem engedelmeskednek a valóságnak, a valóság pedig gúnyt űz a fogalmainkkal. Polgári filozófiai kortársai által dialektikusnak nevezett módszere nemcsak minden racionalitásra törekvő dialektikának, hanem a gondolkodásnak általában konzekvens abszurddá tétele; a szkeptikusoknak Hegel által esetlegesnek nevezett „dialektikája: „. . .megállnak a negatív eredménynél: ‚Ez meg ez ellentmondást tartalmaz, tehát felbomlik, s ennélfogva nincs'." (Hegel: Előadások a filozófia történetéből, II. Id. kiad. 346—7. o.) Ismét hangsúlyozzuk azonban, hogy ez az a pont, ahol Bradley ténylegesen ellentmondásra mutat rá — bár ezen ellentmondás tudatosítása, más-más fokon mind a hegeli, mind a marxi dialektika kialakulásának alapfeltétele volt. Bradley a valóság és a fogalom olyan egybeeséséről álmodozott, amely egyszerre tenné lehetetlenné a valóság fogalmi megragadását és a fogalom valóságtartalmának kidolgozását. Rá is illik Engels találó megjegyzése: a dolog fogalma és valósága állandóan közelednek egymáshoz, de sohasem eshetnek egybe, mert a fogalom nem egységesen és közvetlenül a valóság; a valóság pedig nem közvetlen fogalma ennnek a valóságnak.

Láttuk azonban, hogy Bradley fogalma és valósága egészen más jellegű: fogalma olyan általános, mely tárgyának egyediségével mereven szembenáll. — s tárgya olyan egyedi, amely, mint meglátjuk, elérhetetlen a fogalom számára. Bradley egyik érdeme az imperializmusra való átmenettel meginduló új, reakciósabb tartalmú polgári filozófiai fejlődésben abban rejlik, hogy logikai síkon határozottan a középpontba állította az elvont azonosság ismeretelméleti és ontológiai problémáját, minden metafizikus koncepció logikai vázát.

Az objektív és a megismerés folyamatára alkalmazott dialektikának tagadása az elvont azonosság elve különféle megnyilvánulási formái alapján megy végbe. Ezt a tanulságot, bár az eddigiekben még csak Bradley ítéletelméletét elemeztük, máris levonhatjuk. Ebből az ítéletelméletből kifejthető a metafizikus szemléletének egész szerkezete (az egyes-általános, elvont-konkrét, véletlen-szükségszerű, abszolút-relatív stb. stb. dialektikájának tagadása) — mint ahogyan Lenin tetszőleges ítéletében („Iván ember") kimutatta a dialektika elemeit: „*bármely* mondatban, mint ‚sejtben' (‚cellulában') fel lehet (és fel kell) tárni a dialektika *összes* elemeinek csíráit. . ." (Lenin: Marx, Engels, Marxizmus. Szikra, 1949. 272. o.)

Megkíséreltük a dialektika e specifikus, ítéletelemzésen alapuló tagadását kapcsolatba hozni más olyan hasonló törekvésekkel, amelyek az idealista dialektika csúcsa ellen irányultak, a polgári filozófiának az 1848-as forradalmak s különösen a Kommün óta bekövetkezett hanyatlása folyamán.

Ennél azonban tovább kell mennünk. Hiszen a bradleyi problematika lényege a fogalom és tárgyának viszonya, s ez a kérdés egyidőben merült fel az európai filozófiai gondolkodás első formáinak kialakulásával. Prantl helyesen mutat rá arra, hogy ott, ahol ez a kérdés először nyert körvonalakat — ti. az eleaiaknál —, egyben elvont elméleti alapja is kialakult azoknak a törekvéseknek, amelyek a fogalom és a valóság ellentmondásait indokként értelmezték ahhoz, hogy „. . . *a logikát teljesen megszüntessék*". „Die Logik vom Grunde aus

aufzuheben" — az én kiemelésem, N. M.; Prantl: Geschichte der Logik im Abendlande, I. Akademie Verlag, Berlin, 1955. 500. o.)[6]

Elmondható, hogy a görög-római rabszolgatársadalmak hanyatlását kifejező megarai, sztoikus és szkeptikus irányzatok dolgozták ki lényegileg elsőként a megismerés dialektikus problémái megszüntetésének elvont logikai alapjait, módjait. Hasonló gondolatokat a feudalizmus bomlása idején is megfogalmaztak (pl. Sanchez, Montaigne kortársa). Legújabb formája, mellyel Bradleynél találkoztunk, a klasszikus kapitalizmus idején kidolgozott haladó világkép és gondolati formák tudatos semmibevételéből, illetve kiforgatásából nyeri közvetlen-filozófiai eredetét, visszatükrözve e társadalmi rend új, hanyatló szakaszát.

Bradley reakciós filozófiai érdeme tehát éppen az említett problémák középpontba helyezésében, a homályossága ellenére is pregnáns kifejtésében, a konzekvenciák következetes levonásában rejlik.

Továbbá, a polgári filozófia szükségszerű metafizikus logikai problémáira koncentrálva, az elvont azonosság elvének általa adott kifejtésével körvonalazta néhány lényeges későbbi irányzat, az empírikus fenomenalizmus és a szó-fogalom-valóság viszonyát irracionalisztikusan megoldó irányzat alapelvét. Az empírikus fenomenalizmus érzékeléselmélete az önmagával való abszolút azonosság (a minden mástól való abszolút különbözőség) elvén, az azonos ítélet elvén alapul. Az általános szemantika (amely a logikai pozitivizmus közvetítésével nyúl vissza a szkepszis régi és az irracionalizmus újabb, Bradley-féle megfogalmazásához) az elvont azonosság elvét mint pozitív végtelen ítéletet, mint önmagától való abszolút különbséget (s a minden mással való abszolút azonosságot) fogalmazza meg. A pozitív végtelen ítélet az általános szemantikában „szemantikus ugrás" elnevezéssel szerepel, a polgári racionalizmus által kidolgozott absztrakcióelmélet csődjének felmutatásával közvetlenül a marxizmus ellen irányul. Az eljárás: az önmagával abszolút azonos tárgy absztrakciós síkjának elmélyítése (a Bradley-féle öntranszcendencia végigkísérése) — egészen addig a pontig, amíg a ceruza „az örvénylő elektronok őrült *táncával azonosul*."[7]

Mindkét irányzat az abszolút azonos és az abszolút különböző pólusai közt hányódik — míg azonban a fenomenalizmus megmarad a korlátolt racionalizmus keretei közt, addig az irracionalizmus levonja a modern metafizika nyilt antiintellektuális konzekvenciáit.

Bradley további nagyhatású reakciós érdeme, hogy „kimutatta" a fogalmi megismerés és a tárgyi világ elvi és abszolút nem-adekvátságát, minden eddigi polgári filozófia irányzatánál mélyrehatóbban „bebizonyította" az érzékentúli objektivitás tételezésének értelmetlenségét, valamint racionális

[6] Prantl az erre való törekvést kimutatja a szofista Lükophronnál (aki a kopulát ellentmondásossága miatt ki akarta küszöbölni), Anthiszthenésznél (aki voltaképpen az $a = a$ forma egyedüli jogosultságához jut el), Sztilpónál (aki szerint a szubsztanciát a minőségei széttépik, s ezért az ítéletalkotás merő tévedés), a sztoikus logikában (ahol — az azonos ítéletet abszolutizálva — vetették el az $a = b$ formulát), végül, legkifejlettebben, a szkeptikusoknál, a fogalmi gondolkodás ellen általában irányuló trópusokban. — Vö. i. m. 20., 31., 33., 37., 453. és 501. o.)

[7] Vö. Stuart Chase: The tyranny of words; A. Neubert: Semantischer Positivismus in den USA. Halle, 1962. — Neubert munkájának egyik lényeges fogyatékossága, hogy nem tárja fel az általános szemantika irracionalista forrásait és alaptendenciáját. — Vö. még: Barrows Dunham: Man against myth. London, 1949., az általános szemantika kritikájával kapcsolatban.

eszközökkel való megragadhatatlanságát. A mindennemű racionális eszközökkel megragadható „metafizika" teljes meddősége, a visszatükrözési elmélet elvetése — ez a bradleyi koncepció rejtett magva; s ez az, amely oly nagy hatást gyakorolt az angol neopozitivizmus érzéki adatok- és leíráselméletének kialakulására.

A fenti fejtegetések során — az összefüggések egyidejű felmutatása érdekében — bizonyos problémák előlegezésére került sor. Most azonban folytatjuk Bradley koncepciójának elemzését: a megismerésnek azt a fokát fogjuk tárgyalni, ahol, szerinte, megszünnek az ésszerűtlen ellentmondások.

2. *Az érzéki közvetlenségtől az Abszolútum élményfilozófiájához*

Ez a fok: látszólag az érzéki közvetlenség, a tapasztalat foka: „. . . a közvetlen tény a tapasztalatban érzett, a tapasztalat egyedülálló egy bizonyos értelemben . . ." (I. m. 223. o.), „. . . ,az *ez* abban az értelemben valóságos a mi számunkra, amely értelemben semmi más sem', . . ., az *ez* ismereteink forrása és mindennek át kell mennie rajta" (225. o.) stb.

A tapasztalat tartalma a leggazdagabb, és ugyanakkor teljességet nyújt az embernek. Itt ti. nem nyilvánulnak meg azok az ellentétek, amelyek a fogalmi gondolkodásra jellemzők; a valóság tényleges meghatározottságai itt töretlenül, minden mesterséges elválasztás nélkül nyilvánulnak meg, így a többi között az „osztatlan egyedüliség" és a „töretlen egészség" (uo. 225. o.). Egybeesik itt a tartalom és az egzisztencia (a *mi* és az *ami*). Ugyanakkor ez a fok nemcsak a valóság adekvát megragadásának foka, hanem alany és tárgy utolérhetetlen kölcsönhatásának, egységének realizálódása is: az *ez* tartalmazza egyben az *enyémet* is. Tehát itt megszűnik szubjektum és objektum mesterséges kettéválasztottsága: „lét és valóság egyenlő az érzékeléssel". (Uo. 146. o.)

Végigkövettük Bradley menekvési kísérleteit a fogalmi gondolkodás ellentmondásaitól. A fogalmi gondolkodást megelőző megismerési fok problematikájához nyilvánvalóan az a törekvés vezette, hogy ellentmondásmentes, tehát ésszerű valóságot és szemléletet találjon. Első látszatra ez az érzékelés ismeretes szubjektív idealista koncepciója, és semmi egyéb. Valójában azonban nem foglal bele egyetlen érzéki meghatározottságot sem, s lassan átcsúszik érzékelés és érzés azonosításába: „A puszta érzésben vagy a közvetlen prezentációban az egész tapasztalatát bírjuk" (uo. 159. o.); majd pedig az így értelmezett egyéni tapasztalatfogalom alapján megkonstruálja az abszolút, teljes tapasztalat misztikus, fogalmilag körülírhatatlan szféráját.

Bradley érzéki közvetlenség elméletéből maga az érzékelés tehát hiányzik, a tapasztalatfogalom más tartalmakat leplez. Azt leplezi, hogy Bradley elhagyja a szokványos szubjektív idealizmus körét, eljut minden racionális ismeretelméleti problematika elvetéséhez és a szubjektív észlelésfilozófiából átsiklik az élményfilozófiába.

Vizsgáljuk meg az ismeretelméleti problémakör elvetéséhez vezető út szükségszerűségét.

A gondolkodás ellentmondásai a létítélet fokán az észlelésben megismert mozzanatokat általánosítják. A létítélet ésszerűtlenségének bradleyi koncepciója mögött az észlelés ésszerűtlenségének gondolata rejtőzik.

Hegel az észleléssel kapcsolatos állásfoglalását „A szellem fenomenológiájá"-ban („Az észrevevés; vagy a dolog és a tévedés" c. fejezetben)

fejtette ki. Szemben a megismerés első fokával, az érzéki bizonyossággal, amelyben a tárgyiság fogalmi úton nem megragadható, pusztán egyedi-konkrét vonásairól van szó (. . . „az érzéki ez, amelyet gondolnak, *elérhetetlen* a nyelv számára . . .” — id. mű, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. 63. o.) — az észlelés a tárgyában egyszerre ragadja meg a konkrétat és az elvontat, az általánost és az egyest stb. Ezt az észlelésben foglalt — még az érzékiséggel terhelt — elvont-általános elemet fejlesztjük fogalmi szintre a legegyszerűbb ítéletekben.

Hogyan tárul elénk ennek az észlelésnek tárgya, és melyek az ellentmondásai? „Ez a só egyszerű itt és egyúttal sokszoros; fehér és csípős *is*, kocka alakú *is*, meghatározott súlyú *is* és így tovább. Mindez a sok tulajdonság egyetlen egyszerű *itt*-ben van, amelyben így áthatja egymást.” (I. m. 66. o.) A dolog egységes, és ugyanakkor sok önálló *is*-ből áll: „Azt mondják tehát: a *dolog* fehér, kocka alakú *is* és csípős *is*. De *amennyiben* fehér, nem kocka alakú, s *amennyiben* kocka alakú és fehér is, nem csípős stb.” (Uo. 70. o.)

Emlékezzünk: Brandley ugyanezt a példát (só helyett cukor) hozta fel a szemléletben adott tárgy jellemzésére. Polémiája tehát nemcsak a hegeli ítéletelmélet, hanem közvetlenül a hegeli észleléskoncepció ellen is irányul.

Nem térhetünk itt ki az érzékelés hegeli felfogásának sem ismertetésére, sem bírálatára. Hegel mint idealista kiüresítette a megismerés érzéki szakaszát — ez az idealizmus általános stratégiai vonala (vö. Rubinstein: Lét és tudat. Kossuth, 1961. 105. o.), ugyanakkor azonban — és ez a döntő, amikor Hegelt modern irracionalista epigonjaival hasonlítjuk össze — biztosította a fogalmi gondolkodás objektivitását azáltal, hogy az észlelésben tartalmazott érzéki általánosság mozzanatából kiindulva kibontakoztatta az eszmeinek elképzelt valóság mozgásának és megismerésének megfelelő kategóriákat. Nála az érzékelés kiüresítése, értéktelenné degradálása a fogalmi gondolkodás kibontakoztatásának az ára volt tehát.

Hegel észleléskoncepciójának lényeges tartalma: a tárgy és megismerésének szükségszerű belső ellentmondásai; ezeknek vállalásával áll vagy bukik az adekvát megismerés lehetősége. A tudat és tárgya egyaránt szétzilálódik, ha nem vállalja, hogy a tárgy „. . . *egy és ugyanabban a tekintetben önmagának ellentéte* . . .” (uo. 72. o.)

És éppígy, az érzékelésből kinövő gondolkodást a tárgy önmozgásán ábrázolva, írja: „A tárgy ezáltal . . . az érzéki létből általánossá lesz; de ezt az általánost, mivel az érzékiből ered, lényegileg ez *határozza meg*, s az ennélfogva egy *ellentéttel kapcsolatos* általánosság, amely ezért szétválik az egy egyediségnek és általánosságnak, a tulajdonságok egy-ének és a szabad matériák is-ének végleteire, . . . mivel azonban a kettő lényegileg *egy egységben* van, azért most a feltétlen abszolút általánosság van előttünk, s a tudat csak itt lép be igazán az értelem birodalmába.” (Uo. 72. o.)

Ezen az alapon haladhat tovább Hegel az „értelem világá”-nak legegyszerűbb ítéletbeli fokozataitól a magasabbrendűek felé. S itt torpan meg Bradley — sem a tárgyiság, sem az érzékelés és gondolkodás ellentmondásait nem vállalva —, s egyben itt rejlik a forrása annak, hogy a Bradley túlhaladására törekvő Moore kénytelen lesz megkerülni a tárgyiság és megismerés ellentmondásainak problematikáját.

Bradley Hegellel szemben így ellentétes útra lép: visszafelé, az érzéki bizonyosság Hegel által ábrázolt foka felé, amely egyaránt elérhetetlen az észlelés és a gondolkodás számára. Ugyanis arra kényszerül, hogy megtisz-

títsa az észlelés tárgyát és szubjektumát az ellentmondásoktól, pontosabban: az ellentmondások egyik oldalától, a tárgyat az objektív — általános oldaltól, a szubjektumot pedig mindenfajta absztraháló, általánosító mozzanattól.[8] Ezzel azonban az észlelés tárgya megszűnik az érzékelés tárgya, alanya pedig az érzékelés szubjektuma lenni. Hiszen az észlelés tárgyából így pusztán azok a konkrét egyedi mozzanatok maradtak meg, amelyek önmagukban nem létezhetnek, s el sem sajátíthatók azzal az érzékeléssel, amely a konkrétot csak az általános-elvonttal együtt ragadhatja meg.

Bradley tárgyából tehát csak az önmagával való abszolút azonos mozzanata maradt meg, szubjektumából pedig az ezt a mozzanatot állítólag elsajátító, közvetlen intuitív aktus. Tehát az észlelés területén ugyanoda jut, ahová ítéletkritikájában: az abszolút azonos zsákutcájába.

Eljutottunk tehát minden racionális ismeretelméleti kérdésfelvetés megszüntetéséhez, amelynek élményfilozófiai tartalmát Bradleynél a „tapasztalat" szó csak ideig-óráig leplezheti.

Tárgy és valóság utolérhetetlen egybeesésének, a „kimondhatatlan valóságnak" szférája ez, amelyet szabadon értelmezve, érzelmi asszociációkkal feltöltve, mint a szubjektum alkotó recepciójának termékét, mint teljesen egyedi, visszatérhetetlen és reprodukálhatatlan élményt lehet ábrázolni. Alany és tárgy egysége itt teljes, mindkettő egybeesik abban az élményben, amely többé semmi ismeretet nem tartalmaz a tárgyiságról, hiszen a tárgyiság és a szubjektum ezen az élményen túl, amelyben abszolút egységet alkotnak — nem léteznek.

Bradley tehát a tényleges tapasztalattartalmakat — amelyeket pedig kezdetben mint ismereteink kiindulópontját jellemzett — felcseréli szabad érzelmi és fogalmi asszociációkkal. Szűk a tapasztalat fogalmilag kifejezhető érzéki — de végtelen az érzelmi, élményszülte tartalma! A profán minőségekbe így beleérti a valóság egyes olyan gazdag meghatározottságait, amelyeket csak az érzékiből kiinduló fogalmi gondolkodás általánosíthat. Ilyenek pl. az egyedüliség és az egész-ség, a totalitás élménye, amely azonban korántsem lehet a valóság meghatározottsága az érzékelő szubjektum színvonalán. (L. a továbbiakban az esztéticizáló intuició kérdését.)

Bradleyt az általunk vázolt úton tehát korántsem a tárgyiság szerkezetének feltárására irányuló törekvés vezette, még csak nem is a tárgyaknak az ember előtt — a tapasztalat fokán — kitáruló felszíne érdekelte; a modern berkeleyizmus ezen fajtájának nem a létezni = észlelni, hanem a létezni = élménnyel bírni a credója.

Bradley mint antidialektikus szubjektív idealista jutott el ehhez a pozícióhoz. Mint idealista az érzéki megismerés semmisségét vallja, mint szubjektív idealista tagadja az észlelés tárgyában benne foglalt objektív-általános mozzanatot s az észlelés szubjektumának azt a képességét, hogy a szubjektív racionalitás kategóriáival aktívan kifejezhesse az objektív általánost; s mint antidialektikus idealista, az előbbieken túlmenően, tagadja a tárgyiság és a megismerés ellentmondásai adekvát megragadásának lehetőségét.

[8] Az érzékelésben rejlő analizáló-absztraháló tevékenység az irracionalisták szemében botránykőnek tűnik, az érzet „bűnének" minősül a későbbiekben, s mint az „érzet idealitásá"-ról szóló elméletet támadták. Azt bizonyítja az irracionalisták szemében, hogy az érzéki megismeréssel sem lehet eljutni az „igazi létismerethez", hogy az érzékelés is még terhelt a gondolkodás „negatívumaival",.

Miért dicsőült meg a felszínen mégis a megismerés érzéki szakasza Bradleynél? Kétségkívül először is alanynak és a tárgynak a racionális szakaszhoz viszonyított közvetlenebb, feltétlenebb kölcsönkapcsolata miatt; az érzékelésben „... a különböző kölcsönhatások általunk közvetlenül észlelt szummáris effektusában összefonódik a szubjektum és az objektum ..." (vö. Rubinstein, i. m. 137–8. o.)/ Innen – idealista tulajdon – a két extrém út közül az egyik, az objektív idealista leküzdi, megszünteti az érzékiséggel együtt az érzéki szubjektivitást is, és kidolgozza a racionalitás kategóriáit – a másik e tényleges összefonódást tölti fel érzelmi elemekkel. Másodszor azért dicsőül meg az érzékelés, mert ezen a fokon az ember elé táruló objektivitás a szubjektivitással terhelt, s az a látszat adódik, hogy a tárgyiságot a szubjektum befogadóképességének egyéni sajátosságai, hangoltsága szabja meg. Emellett a tárgyiság ezen a fokon „tagolatlan", bizonyos mértékig kaotikus, s ez a tagolatlanság – különösen ha szabadon interpretálják – a „mesterséges szeparáltságnál" magasabbrendűként állítható be.

Bradley egy ponton értékeli Hegellel azonosan az élménnyé átinterpretált érzéki bizonyosság fokát, s ez annak múlékony, pillanatnyi jellege.

Míg azonban Hegel számára ez nemcsak az érzékelés és az érzéki világ semmisségének jelzője, hanem egyben a magasabbrendű, fogalmi megismerés és a valóság mélyebb összefüggései felé való továbbhaladás szükségszerűségének jelzője is, addig Bradley az egyik oldalon éppen az „ez" múlékonyságában látja ennek értékét, visszatérhetetlen magasabbrendűségét, a túlemelkedés lehetőségét az ellentmondások hálójában vergődő közönséges lét ésszerűtlenségén.

Tehát Bradley is továbbmegy e múlékonyságnál; a szellem egész mozgása megköveteli az elszakadást a pusztán egyéni tapasztalattól – írja Bradley –, s egyrészt átlendül a fogalmi gondolkodás ellentmondásos, ésszerűtlen szférájába, másrészt az egyéni tapasztalat új, magasabbfokú átélésére törekszik. S ez az átélés valósul meg abban az Abszolút tapasztalatban – vagy Abszolútumban –, amelyben összegeződnek a szubjektív tapasztalattartalmak, de amely ugyanakkor túlesik ezeknek körén; nem a fogalmi gondolkodást megelőző (s így ennek külső ellentétével terhes), hanem a gondolkodást, s vele együtt az érzést és akaratot tartalmazó fokozat. (Az egyéni tapasztalat „... felveti a totális tapasztalat eszméjét, amelyben akarat és gondolkodás és érzés megint egységesek"). Ez a totális vagy abszolút tapasztalat maga a Valóság. Az egymással a kölcsönös feltételezettség viszonyában álló egyéni és abszolút tapasztalat – mint a gondolkodást megelőző és túlhaladó szféra – alkotják tehát azt a valóságvilágot, amely kívül –, illetve felüláll a gondolkodás elölő és torzító mechanizmusán.

Ez a szféra: az érző egyéni tapasztalatok rendszere, „... egyetlen és mindent átfogó tapasztalat, mely minden részleges különféleséget összhangban ölel át, ... abszolút tapasztalat, melyben a fenomenális megkülönböztetések elmerülnek – egy egész, amely közvetlenné válik egy magasabb fokon, anélkül hogy bármi gazdagságot is elvesztene." (I. m. 147. és 160. o.)

A múlékony egyéni tapasztalat után a teljesség abszolút visszanyerése – az Abszolút tapasztalat, – nem közvetítés útján megy végbe – mert bármilyen rejtélyes módon is tartalmazza az Abszolútum a gondolkodást,[9] lényegileg a

[9] Bradley ismételten kijelenti: értelmetlen annak kifejtését kérni, hogyan teljesednek ki a dolgok az Abszolutumban és milyen az Abszolutum szerkezete. Abszolut és egyéni tapasztalat viszonya sem bontakozik ki világosan Bradley leírásából, annyi

közvetlenség szférája: „... ennek az egésznek közvetlennek kell lennie, mint az érzésnek, ... az Abszolút közvetlen" (uo. 242. o.), az érzés mellett az intuició felel meg neki. (Uo. 227. o.)

Bradley polgári kritikusai, kommentálva e filozófia misztikus csúcsait, helyesen hozzák fel analógiaként Rilke néhány sorát, ahol szemléletesen kifejeződik egy egyedülállóságában csak lírai eszközökkel reprodukálható élmény, aláfestve a kiválasztottság arisztokratikus érzésével:

„Felidézve azt az időt, amikor egy másik déli kertben (Capri) eggyéolvadt a madárhang a szabadban és belső öntudatában, eggyéolvadt és nem tört meg testének korlátján, hanem mindkettőt egyesítette egy osztatlan térben, amelyben csak egyetlen, titokban megóvott, a legtisztább és legmélyebb tudatosságot tartalmazó régió létezett. Ilyenkor lehúnyta szemét, hogy testének konturja ne zavarja meg ebben a nagylelkűen elnyert tapasztalatban, és a végtelenség olyan megszokott módon ömlött belé minden oldalról, hogy elhihette: benne rejlik az éppen most felkelt csillagok szelíd jelenléte."[10]

Itt az intuició esztéticizáló válfajával van dolgunk, a természeti szép- és fenséges által kiváltott érzésekkel, amelyeket azonban csak az irracionalizmus értékel közvetlennek és spontánnak. Valójában azonban feltétele a szubjektum által tudatosan kiformált, fejlett esztétikai érzék is. Az esztétikai intuiciónak ezt a spontánként beállított mesterséges raffináltságát az irracionalizmus egyes polgári kritikusai is felismerték: „primitív módon átéltként és átérzettként azt tekintjük, amit szellemünk fejlődése során sikerült egységre hoznunk". Vö.: Brunschvicg: L'idéalisme contemporain. Paris, 1905. 127. o.) Különben Bradley igazi „térátélésével" szemben Le Roy az „igazi tartamátélés" mítoszát fejtette ki.

Bradley polgári kritikusai azonban nem tárhatják fel e „művészi" vízió világnézeti genezisét és a Bradley-koncepció összefüggését a kontinentális irracionalizmussal.

Az irracionalizmusnak a fasiszta életfilozófia irányába mutató válfaját képviselő Palágyi — aki azonban ezt a változatot csak az ismeretelméleti alapok vonatkozásában dolgozta ki, a mítoszalkotást ráhagyva a későbbi popularizátorokra — mondotta ki minden modern irracionalista törekvés kiépülésének ismeretelméleti előfeltételét. Ez az előfeltétel: a leszámolás az újkori filozófia azon alapvető bűnével, amelyet az „érzet idealitása" elvének megfogalmazói követtek el. (Palágyi itt egyedül Locke-ra utal, mondván, hogy Locke-nál a gondolat belejátszik az érzékibe és viszont. — Vö. Wahrnehmungslehre. Id. kiadó 62. o.) Ennek megfelelően az irracionalisták célja az érzékelés megtisztítása minden gondolatilag kifejezhető tartalomtól, minden objektív-általános mozzanattól s így az érzékelés átalakítása minden megismerő tartalmat nélkülöző élménnyé. Ezzel párhuzamosan a megismerés racionális szakasza teljesen különválik az egyaránt élményként interpretált érzékeléstől az egyik, és a „tárgyiságtól" a másik oldalon. Így szűnik meg egy-

azonban kiderül, hogy az egyéni és az Abszolut tapasztalatban megragadható valóságot Bradley mint szellemit értelmezi (a valóság szellemiségét tartva Hegel lényeges örökségének! — i. m. 552. o.), ugyanakkor a tapasztalat körét általában a valósággal azonosítja. Filozófiája mitikus csúcspontjának objektív idealista színezetét megszünteti az a körülmény, hogy az egyéni és az abszolut szülőhelye egyaránt a szubjektum.

[10] Rainer Maria Rilke: Selected Works, Vol. I. 36. o. — id. The Revolution in Philosophy. London, 1956.

szerre minden racionális ismeretelméleti és ontológiai kérdésfelvetés. Ez valóban közös — akár végiggondolt, akár átvett — gondolatmenete számos jelentős irracionalista irányzatnak, azoknak, amelyek ismeretelméleti alapvetésükkel is foglalkoztak.

3. *A folyamatosság és a közvetlenség irracionalista értelmezéséről*

Hogyan alakult ki az irracionalizmus ismeretes nézete az igazi „lét" fogalmilag reprodukálhatatlan, folyamatos lényegéről? Nemcsak Bradley, hanem más irracionalisták számára is a természetből, amely „. . . konkrét *és* elvont, jelenség *és* lényeg, pillanat *és* vonatkozás . . ." (Lenin Összes Művei, 38. k. 192. o.), és az érzetből — amelyben ezek az ellentmondások differenciálatlan egységben jelentkeznek — nem marad meg más, csak a „konkrét", csak a „jelenség", csak a „pillanat", amelyet már maga az észlelés is csak töredékeiben ragadhat meg. Szükségessé válik egy harmadik „megismerő" orgánumnak, az élménynek, az intuiciónak felvétele, amely lehetővé teszi e különben megragadhatatlan folyamatosságának átélését.[11]

Abban a tényben, hogy a tudat megszakított mozzanatokban ragadja meg az „érzékelés-élmény" folytonosságát (Hegel mindig gúnyosan beszélt azokról, akik az értelem tehetetlenségét-képtelenségét látták abban, hogy az egész érzéki gazdagságot nem viszi tovább magával, s ez az érv az irracionalizmus ellen is irányítható), az irracionalisták egyik legfőbb érvüket merítették antiintellektuális harcukhoz. Ugyanez a kérdés Bradleynél nem a tudatműködés viszonylatában, hanem e működés eredményével kapcsolatban merült fel, mint a strukturális tagoltság problémája, szemben az érzékelés-élmény totalitásával.

Mindkét antiintellektualista érv Bradley korában kezdett elterjedni, nagyrészt a bergsonizmus kialakulásával párhuzamosan. Jellemző és lényeges, hogy az irracionalisták harci területüket leszűkítették az empirikus-nominalista szemléletnek megfelelő gondolkodási mód kritikájára. Erről tanúskodik a Brunschvicg és Le Roy közt lefolyt vita. Le Roy a racionális gondolkoást mint szerkezetileg összefüggéstelen, megszakított, teljesen önálló elemek pusztán külsőleges egybefűzését értelmezte — ami ellen a klasszikus német idealizmus egyes elemeit megőrző Brunschvicg élesen tiltakozott. Le Roy a következőképpen fogalmazta meg a racionalizmusnak ezt az egyoldalú koncepcióját: „ha a végsőkig visszük az elválasztott és egymás mellé helyezett eszmék szükségességét, akkor ez elkerülhetetlenül posztulálja a *logikai atomizmust*." (Vö. Brunschvicg: L'idéalisme contemporaine. 135. o.)[12]

[11] Élmény és érzékelés megkülönböztetése az irracionalistáknál nem mindig világos, e kettő gyakran keveredik náluk.

[12] Látható, hogy a logikai atomizmus koncepciója először az irracionalizmus egyoldalú antiracionalista harcából bontakozott ki. (A logikai pozitivizmussal foglalkozó polgári irodalom a logikai atomizmus elnevezést kizárólag B. Russellnek tulajdonítja.) Egyoldalú harcról van szó, mert kizárólag a hume-i koncepciót tartja szem előtt, amely a világot önálló, pusztán külsőlegesen összefüggő eszmékből — pszichológiai atomokból — építette fel. Russell logikai atomizmusának kialakulása is csak a Bradleyvel való szembenállásából érthető meg (a bradleyi valóságos szeparáltság és fogalmi absztrakció, valamint a belső relációk elméletének elvetése stb. — ugyanakkor kapcsolódása Bradley antipszichologizmusához, az ítélet idealista centrumbahelyezéséhez). Csupán még annyit

Térjünk vissza kiindulópontunkhoz, a tudat működésének diszkontinuitív jellegéhez.

Ezzel kapcsolatban röviden a következőket jegyezzük meg.

1. Igaz, hogy a gondolkodás megszakított az észlelés állandóságához viszonyítva, de míg az egyik oldalon az irracionalisták az észlelésnek a gondolkodáshoz viszonyított állandósága tényét ürügyként hozzák fel a gondolkodással szemben, a másik oldalon ugyanezt az észlelést jelentik ki nem megfelelő orgánumnak — az élmény teljes állandóságára való hivatkozással. Maga az élmény azonban — amennyiben egyáltalán leírására kerül a sor — valójában pusztán egyszeri aktusnak bizonyul, olyan gondolati elemekkel színezett érzésnek, amelyből a rejtett közvetített elemeket az irracionalisták utólag próbálják eltüntetni.

2. Azért helyezik a középpontba a tudatműködés és a gondolkodás formális meghatározottságainak kérdését, hogy ne essék szó a gondolkodás termékének, eredményének leglényegesebb, tartalmi kérdéséről. Pedig az ember számára ez a tartalmi vonatkozás alkotja a valóságos folytonosságot, totalitást a megismerés társadalmi és egyéni fejlődésében, a tárgyi világ intenzív és extenzív összefüggéseibe való belelátás állandó elmélyülését. — Szépen fejezi ki ezt a gondolatot az objektív idealista racionalitást ezen a ponton megvédő Brunschvicg: „A természet megszakított a képzelet számára, amely azt részről-részre haladva ragadja meg azon csonkítás hatására, amellyel (a képzelet mozgásának — M. M.) véletlenszerűsége jár; folytonos az ész számára, amely az általa feltárt törvények szükségszerűségével helyreállítja az egységet." (I. m. 138. o.)

Végül pedig: 3. a gondokodás formai megszakítottsága nemcsak a gondolkodás tartalmi folytonosságával alkot dialektikus egységet — hanem egy és ugyanazon vonatkozásban, formai-funkcionális folyamatosságával is; absztrakciói éppannyira „összefüggésbehozások", összefüggések sűrített kifejezései, mint elvonatkoztatások, elkülönítések.

A gondolkodás az észleléshez viszonyítva valóban megszakított, mind strukturálisan, mind időben — de ez elengedhetetlen feltétele a megismerés érzéki foka dialektikus túlhaladásának. Az irracionalisták azonban abszolutizálják ezt a megszakítottságot, és ezen abszolutizálás alapján követelnek tőle időbeli állandóságot és szerkezeti tagolatlanságot. Ez azonban nem más, mint a gondolkodás általuk óhajtott visszasüllyesztése a misztifikált élmény éjszakájába, vagy az emberi megismerés kezdetén jelentkező kaotikus tagolatlanságba.

---

e kérdéssel kapcsolatban, hogy korunk polgári filozófiájában szükségszerű érintkezési, pontosabban átcsapási pontok létesülnek, az egyik oldalon a polgári racionalista konceptualista (pl. a brunschvicgi), a másik oldalon az empirikus-nominalista irányzat és az irracionalizmus között. Különösen szembetűnő ez Wittgensteinnél, amikor pl. a nyelv általánosságát és a tapasztalatban adott puszta egyediségét állítja szembe egymással feloldhatatlan ellentmondásban. Felveti a kérdést: hogyan nevezheti el egy meghatározott érzését, amikor az érzés fogalma minden érzésre egyaránt vonatkozik. Ha az adott érzését *E*-nek nevezi — tehát már valaminek *az* érzésen belül — akkor is kénytelen a *van* és *valami* kifejezéseket használni, és ezek ismét az általános nyelvhez tartoznak. A konklúzió: „ Így a filozofálás során végül is oda jutunk, hogy kedvünk volna egy artikulálatlan hangot hallatni". (Philosophical Investigations. Oxford, 1953. 93. o.)

A gondolkodás megszakítottsága és a közvetlenül adottól való eltávolodása — egy és ugyanazon kérdés két oldala. Polgári filozófiai alapon a közvetlenség — mint az adekvát megismerés foka — a következő tartalmakkal jelentkezhet: objektív idealista, szubjektív idealista-empirista és szubjektív idealista —irracionalista talajon. (Az általunk tárgyalandó kérdések szempontjából a későbbiekben a szubjektív idealista-empirista közvetlenség koncepciója válik fontossá, nem az élmény-, hanem az észlelés-közvetlenség — így az irracionalista közvetlenség kérdésére csak röviden térünk ki.)

Polgári idealista racionalista alapon az irracionalista élmény-közvetlenség gyakran részesült kritikában — e kritikákat feltétlenül érvényesíteni kell, rámutatva eközben arra, hogy ez a világnézeti racionalizmus egyrészt idealista, másrészt pedig irracionalizmussal terhelt.

Bradley, mint láttuk, teljesen egyértelműen foglalt állást a közvetlenség kérdésében, amikor az Abszolútumot és a valóságot nyújtó tapasztalatot mint a közvetlenséget határozta meg. A megismerés ezen orgánuma, az intuícióként értelmezett tapasztalat a szubjektum közvetlen-receptív viszonyát jelzi közvetlennek tekintett tárgyához, e viszony, az intuíció aktusa egyben a saját tárgyának megteremtése, a két mozzanat átélt egysége az élményben. A megismerésnek ez az élményként való értelmezése és az élménynek ez a szerkezete ugyanaz az irracionalizmus különböző válfajaiban; az élmény: „egybeolvadottság a másikkal, átömlés a másikba, amelyet többé nem mint egy másikat tapasztalunk" (értékeli pl. Klages egyik fasiszta kommentátora, M. Kliefoth — Erleben und Erkennen. Würzburg, 1938.).

A polgári racionalista kritika két mozzanatára térünk csak ki. Az egyik: tiltakozás a közvetlenül átélt és az ember számára adott egyetlen lehetséges valóság irracionalista azonosítása ellen. E kérdésben pl. Rickert helyesen mutatott rá, hogy e közvetlenül átéltnek nincs teoretikus, specifikus-emberi értéke (ő a specifikus emberit csak teoretikus vonatkozásban látja). Ezt a kaoszt egyrészt lehetetlen, másrészt nem is érdemes megragadni, mert semmi jelentősége nincs a megismerés vonatkozásában: „A teoretikus felfogás nem veheti birtokába a káoszt vagy a ‚nyüzsgést' amely számunkra minden felfogás nélkül adva van, csak egy kozmoszt, azaz egy megformáltat és rendezettet, tehát a káosz aspektusához viszonyítva egy már birtokbavettet". (Philosophie des Lebens. Tübingen, 1922. 148. o.)

A kritika másik mozzanata a megélés és megismerés egymást kizáró ellentéte. Szó volt már arról, hogy fogalmilag szükségképpen reprodukálhatatlan a minden objektív-általános mozzanattól megfosztott „valóságdarab" — jelentkezzék akár dinamikusan mint életfolyamat, mint az igazi tartam vagy mint Bradley-féle abszolút tér-élmény, vagy egyetlen minőség pusztán egyedi-konkrét oldalaként (mint Wittgensteinnél az *E*-érzés), függetlenül tehát attól, hogy régi metafizikai, „új" neovitalista vagy empirikus scientista formákat ölt-e. E reprodukálhatatlanságnak a fogalmi gondolkodással s a benne kifejezett objektív tartalmakkal szemben történő felmagasztalása egyenlő azzal, hogy a valóságot artikulálatlan káosszá, a szubjektum tevékenységét pedig artikulálatlan kiáltássá változtatják. Találóan jegyezte meg ezzel az artikulátlansággal kapcsolatban Rickert, hogy „. . .a reális élet puszta átélése némán született és sohasem tanul meg beszélni". (I. m. 114. o.) A korai bergsonizmus e téren elfoglalt paradox álláspontjára pedig Brunschvicg mutatott rá: az új filozófia meg akarja ismerni az anyagot abszolút valóságában, sajátosságában, és ugyanakkor felismeri, hogy csak a szellem terminusaiban

lehet meghatározni, megélni pedig csak a szellem felfüggesztésével". (L'idéalisme contemporain 126—7. o.) Másutt pedig rámutat, hogy az öntudatlanság, a katalepszia az irracionalista alapon értelmezett „megismerésnek" a leginkább megfelelő szubjektív állapot.

A valóság megfelelő megismerése tehát a folyamatosság közvetlen átélése. Hogyan igazodjanak el ugyanakkor az emberek a profán élet mindennapiságában, hogyan maradhat fenn és fejlődhet létalapjuk, a polgári civilizáció, technikai és tudományos vívmányaival együtt?

Az irracionalizmus Jacobival bevezette, elismerte a minden megismerő tartalom nélkül értelmezett, pusztán gyakorlati hasznossággal rendelkező — fogalmi közvetítések útján szerzett, tehát pusztán a jelenségek felszínére vonatkozó — tudományos fogalmak, elméletek viszonylagos jogosultságát: „... megismerésünk '*közvetítések* végtelenségén alapszik, azért ezzel kutatásunknak beláthatatlan mező nyílik, — amelyet már önfenntartásunkért is' (gyakorlati célokból) ‚kénytelenek vagyunk megművelni'." — (ld. Hegel: Előadások a filozófia történetéből III. id. kiad. 384. o.)

A modern irracionalizmusban ott, ahol, mint láttuk, alapvetésének ismeretelméleti problémái kerültek előtérbe — az absztrakciónak abból a felfogásából indítva, hogy ez az eljárás a lényegestől elvonatkoztat, és tetszőleges, szubjektív meghatározottságokat emel ki — a megszakítottság mellett a véletlen kategóriáját is a fogalmi gondolkodás velejárójaként jellemezték. Az átélt folytonosság valóságos-szükségszerű volta — s ezzel szemben az absztrakció mesterségesen megszakított jellege s ezért fogalmainak véletlenszerűsége — nagy vonásokban ezek a gondolatok vezetnek a részben az irracionalizmus talaján sarjadt konvencionalizmushoz. Maga Bradley is a terminusokban való gondolkodás mesterséges jellegéből kiindulva („kisegítő megoldás, puszta eszköz, gyakorlati kompromisszum, nagyon is szükségszerű, de végső fokon a legvédhetetlenebb" — i. m. 33. o.) jutott el a tudományos fogalmak igazságtartalmának tagadásához, szerinte csak hasznosságuk értelmében vett jogosultságukról beszélhetünk. Hasonló meggondolások képezik a bergsonizmus és a fasiszta életfilozófia konvencionalizmusának is alapját.

És bár a józan polgári konvencionalizmus a látszatra nem-konformista, lázongó, a hagyományos polgári racionalítással szakító irracionalizmus talaján nyerte el határozottan reakciós (a konvencionalizmus nyílt tudományellenességét fitogtató, eláruló) körvonalait, az egész 1848 utáni polgári filozófiai fejlődés — a visszatükrözési elmélet minden fajtájával történt szakítás után és egyre inkább harcban a marxi ismeretelmélettel — képtelenné vált a tudományos fogalmak hatékonyságának ettől lényegileg eltérő magyarázatára. Mert hiába tiltakozott pl. Rickert a bergsoni-jamesi nyílt megfogalmazás (a fogalom igazságát nem elméleti jelentősége, hanem az élet szempontjából való hasznossága jelenti) ellen, e kérdés vonalán nem ment más végbe, mint hogy az újkanti meghatározásból (a fogalmak igazsága nem megfelelő — tükröző — tartalmukban, hanem érvényességükben rejlik) kiveszett az álobjektivitás látszatát kölcsönző érvényesség fogalma, s maradt a lényeg: a puszta beváltság, a merőben véletlen eredetű hasznosság.

Amikor az irracionalisták nyíltan a véletlenben, az esetlegesben való mozgással azonosítják a gondolkodást, a másik oldalon pedig az egyedi, véletlenszerű tartalmakat kiszínező intuiciót mint a lényegi összefüggéseket megragadó aktust ábrázolják (elvetve ezzel nemcsak a klasszikus polgári filozófia csúcsait, hanem — a polgári filozófiai hanyatlást megindító szakaszában — az

egyedi-esetlegestől való elvonatkoztatás újkanti követelését is), akkor megteremtik a filozófiai fogalmak irracionalista bacchanáliáját, lényegükből való azt a kiforgatást, amelyet Diderot oly mélyrehatóan ábrázolt az erkölcsi fogalmak vonatkozásában, a Rameau unokaöccséről szóló művében.[13]

A polgári racionalítás-irracionalítás harcának egyik ütközőpontja a fogalmi gondolkodás kérdésében a common sense (általános érzék, józanész) értékelése. A common sense kategóriái alatt a köznapi gondolkodást és a belőle kinövő tudományos elméleteket értik — a köznapi gondolkodás szolgáltatja a tudományos fogalmak „megszervezendő anyagát" —, s rá is éppúgy vonatkoznak az irracionalisták antiintellektualista érvei.

Bradley is a common sense gondolkodás harcos ellenfele — meglátjuk, hogy az irracionalizmussal szemben a common sense-t nemcsak megvédő, hanem a központba is állító neopozitivista irányzat fenomenalista észlelés-koncepción alapul. A common sense aláásása, illetve megvédése s általában a köznapi gondolkodás kérdésének — mint a filozófiai harcok középpontjában álló kérdésnek — csak a polgári irracionalizmus és a korlátolt polgári racionalizmus harcának keretén belül lehet meg ez a jelentősége. Már Hegel dialektikája is felülállt az irracionalizmus és az irracionalizmussal mint szükségszerű, leküzdhetetlen ellenpólusával terhelt, korlátolt „racionalizmus" vitája felett. Mindkettőben felismerte a valósághoz való közvetlen álláspont, a „közvetlen tudat" közös vonásait — azt, hogy egyik irányzatot sem érdekli más, mint „... egy ténynek a tudatban való közvetlensége". (Enciklopédia. I. kiad. 120. o.) A common sense „racionalista" megvédése csak az irracionalizmussal való szembenállásában bizonyul fő vonalában racionalistának (meglátjuk Moorená[1], hogy az ő racionalizmusának korlátoltsága közvetlenül is kiütközik általános világnézeti szkepszisén túlmenően az etika alapfogalmainak irracionalista megoldásában) — de a racionalizmus hegeli és elsősorban marxi materialista csúcsával szemben csak a felszín, a közvetlenség racionalítása, irracionalitással terhelt álracionalítás.

*

Elemzésünk során megkíséreltük kimutatni Bradley irracionalizmusának összefüggését — néhány alapvető kérdésében — a kialakuló kontinentális irracionalista irányzatokkal. Megállapítható, hogy filozófiája sok hasonlóságot mutat fel a korabeli — elsősorban bergsonizmus felé mutató — irracionalista irányzattal, továbbá, bizonyos pontokon, azzal a konceptualista brunschvicgi állásponttal, ahol szintén nyilvánvalóvá válik az ítélet tartalmi problémái felvetésével járó irracionalista konkluzió. Mi fűzi Bradleyt mégis a később kialakuló és a reakciós szempontból legnagyobb hatású német újhegelizmushoz — bár az újhegelizmus címkéje ellen ő maga mindig is tilta-

[13] Ahogy Le Roy, a fogalmi gondolkodás mesterséges-megszakított jellegét példázva, kizárólag az empirikus-nominalista atomista koncepciót bírálta, úgy a gondolkodás véletlen konvencionalizmusáról szólva, példaként szintén a hume-i berkeleyi fenomenalizmust hozta fel. A közönséges gondolkodás „... a dolog felszínének egyszerű észlelése, és amit itt ‚külsőnek' értenek, az a dolgoknak azon arca, amelyet tevékenységünk felé fordítanak". (Science et philosophie, 421. o.) A felszínnek ez a kérdése kerül előtérbe a moore-i fenomenalista ismeretelmélet tárgyalásakor — látható azonban már ennyiből is, hogy a lehetőség szerint a legsebezhetőbb pontok reakciós kihasználásából merítő irracionalizmus a legkönnyebben a fenomenalista észleléselméleten mutatja ki a gondolkodás puszta külsőleges-véletlenszerűségét.

kozott? Első látszatra csak a megkülönböztető vonások kerülnek előtérbe az összevetés során. Bradley nem tartozott a Hegel-reneszánsz megindítói közé, ő nem a hegeli dialektikát akarta irracionalizálni, mint az újhegelizmus német „klasszikusai", akik a hegeli dialektikát mint „minden élet elvét", mint „az eleven élet önmozgását" saját mitizált életfogalmaikkal azonosították. (Vö. pl. Kroner: Von Kant bis Hegel II. Tübingen, 1924. 282. o.) A különbség tehát abban a vonatkozásban áll fenn, hogy míg a kontinentális újhegelizmus a hegeli dialektikát mint irracionális módszert értelmezte, Bradley megpróbálta kimutatni az ítéletben rejlő — elsőként Hegel által kifejtett — dialektika lényegi irracionalitását. E különbségben azonban benne rejlik a törekvések belső egysége is: a közös harc a lényegileg dialektikus gondolkodás irracionalitásának bebizonyításáért.

Továbbá megkülönböztető vonás, hogy a német újhegelisták, Bradley nyílt szubjektív idealizmusával szemben álobjektivitásra törekednek. Az irracionalista álobjektivitás mitosszal egyesült legpregnánsabb formái a fasizmust előkészítő ideológia árjában születtek. Az angol társadalmi fejlődés adottságai és távlatai, ideológiai-politikai viszonyai nem kedveztek azonban még a Bradley-féle irracionalizmusnak sem, hanem az egyszerre antimitikus és anti-„metafizikus" irányzatoknak. Bradley, ha figyelembe vesszük irracionalizmusának logicizáló vonalát, lényegében egyedülálló jelenség. Az ő filozófiai arisztokratizmusa implicit jellegű és ez, szemben a nyílt és mitoszalkotás talajául alkalmas — különösen a német irracionalizmusra jellemző — arisztokratizmussal, nem is tarthat igényt széles körű hatásra, már csak a közérthetőség hiánya miatt sem.

*

Tanulmányunk következő részében arra a kérdésre adunk majd választ mi az élményben közvetlenül adotton túl, a tárgyiság és a fogalmi megismerés jogainak helyreállítása felé vezető kiút — s ez hogyan tükröződik Moore nagyhatású ismeretelméletében és etikájában.

НЕКОТОРЫЕ ГНОСЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ЭТИКИ АНГЛИЙСКОГО НЕОПОЗИТИВИЗМА

Мария Макаи

Статья является частью более обширного исследования и имеет целью раскрыть кризис философии, в борьбе против которого — и из-за невозможности решения проблем которого — возникла с одной стороны, значительная работа Г. Е. Моора «Принципиа Этика», подготовившая эмоциональную этику неопозитивизма и глоттоанализа.

Движение мысли, абстрактно выражающей предысторию и возникновение этики Моора, а также дальнейшее развитие ее концепции в работах Айера, представляющего венскую отрасль неопозитивизма, заключается в следующем: «отмена» суждения бытия у Брэдли, подрывание этического оценочного суждения у Моора, и, наконец, «отмена» этического оценочного суждения и создание эмоциональной этики Айером.

В статье указывается, какие гносеологические — логические проблемы находились в центре деятельности Ф. Г. Брэдли, явившегося представителем философского кризиса в конце прошлого и в начале этого столетия. На почве упадка буржуазной философии, после отказа от концепции объективности классической буржуазной философии и от идеалистической диалектики, стремящейся к объективности, выдвижение некоторых проблем содержания суждений не могло не привести к иррациональным заключениям. Брэдли — продолжая линию критики Тренделенбурга и Сигварта Гегеля — и параллельно, хотя и независимо от него и одновременно с ним Бруншвиг и другие иррационализируют утвердительные и модальные суждения. Отнесение содержания суждения

к действительности ведет необходимо «к столкновению с действительностью» (Бруншвиг), что и является признаком начала иррациональности; или же оно требует признания бессмысленности утвердительного суждения. Так поступает Брэдли, когда он, исходя из «невыносимости» противоречий утвердительного суждения, указывает на необходимые тупики (тривиальная форма абстрактного понятия тождества, тождественное суждение или его апокалиптическая форма, положительно бесконечное суждение) движущегося мышления. В реакционном развитии буржуазной философии заслугой Брэдли является то, что, поставив в центр внимания понятие абстрактного тождества и различия, он антиципировал логическую схему современных буржуазных метафизических концепций. Дальнейшая «заслуга» его заключается в том, что во время упадка капитализма и перерастания его в империализм он в новой форме сформулировал те же мысли, которые возникли во время распада древнего рабовладельческого строя и феодализма. Брэдли, отвергающий мышление в понятиях из-за его противоречий и тупиков, напрасно ищет адекватного способа познания в области опыта, пока он не очистит содержание опыта от их противоречий, и не заменит опыт переживанием. Его философия переживания кульминирует в эстетизирующей интуиции абсолютного опыта, не описываемого понятиями. Автор раскрывает связи иррационализма Брэдли с тогдашними и более поздними направлениями иррациональной философии жизни в отношении вопросов непрерывности мышления и непосредственности познания, используя некоторые элементы критики современной ограниченной буржуазной рационалистической оппозиции.

CERTAIN EPISTEMOLOGICAL ANTECEDENTS OF ENGLISH NEOPOSITIVIST ETHICS

by M. Makai

The article, part of a more extensive study, attempts to depict a philosophical crisis. The debates following it left the issues unsettled and G. E. Moore's important work, the Principa Ethica, which paved the way for neopositivist, emotional ethics and for that founded on linguistic analysis, was written partly as a reaction to the arguments.

The prehistory and origin of Moore's ethics and the further development of his views through Ayer's study representing the Vienese branch of neopositivism, may be abstractly expressed as follows: The judgment of existence has been dissolved by Bradley, the ethical judgement of value was udermined by Moore and this negative movement of thinking realised in Ayer's emotional theory denying the objectivity of the ethical judgment of value.

The article introduces the central epistemological, logical problems in F. H. Bradley's work which represents the mentioned philosophical crisis at the turn of the century. Having discarded the conception of objectivity in which classical bourgeois philosophy culminated and with the objectivistic idealist dialectics he was bound to make irrationalistic deductions based on the declining bourgeois philosophy when posing certain problems concerning the content of judgment. Bradley, continuing Trendelenburg's and Sigwart's lines of Hegelian criticism, and Brunschvicg, independently of him, irrationalize the judgments of existence or modality. Testing the relation of the content of judgments to reality unavoidably led to a "clash with reality" ("choc du réel"-Brunschvicg) which marks the end of rationality or makes directly necessary the declaration of the unreasonableness of the judgments of existence. This is what Bradley does: beginning with the unbearableness of the contradiction in the judgment of existence, he shows the inevitable blind alleys of thinking (i.e., the trivial form of the principal of abstract identity, the identical judgment or its apocalyptic form, the positive infinite judgment). In the reactionary development of bourgeois philosophy he contributes to the logical structure of modern bourgeois metaphysical conceptions and his other "merit" is that at the decline of capitalism and the transition into imperialism he rewords the same thoughts which were at issue during the decay of ancient slave-holding societies and also of feudalism. Bradley, who discarded abstract thinking because of its contradictions or rather its blind alleys fruitlessly sought the adequate way of cognition even through experience until he did set free the content of experiments from their contradictions and substitute experiences by Absolute experience Bradley's philosophy culminates in the aesthetic intuition of his undefinable concept,the Absolute. Concerning the continuation of thinking and the directness of cognition the author traces the relation of Bradley's irrationalism to the rising and later trends of irrational philosophy. She also utilizes certain elements of the criticism of contemporary, limited bourgeois rationalist opposition.